

הריפורמה הדתית של הרב „החרדי“ שאול ברלין

(פרק בתולדות מאבקה של ההשכלה העברית בגרמניה
לחידוש פני היהדות)

משה פלאי

אוניברסיטת הנב, באר שבע; האוניברסיטה העברית, ירושלים

הריפורמאטור הגדול של ההשכלה העברית בגרמניה בימי-כראשית של הריפורמה הדתית ביהדות (שנות ה-80 וה-90 של המאה הי"ח) היה רב חרדי-לכאורה. הפאראדוקס שבמישפט זה יש בו כדי להעיד על החיים היהודיים הפאראדוקסאליים שר' שאול ברלין, בנו של הרב צבי הירש לוויין, היה נתון בתוכם, יחד עם משכילים אחרים בני זמנו. הוא היה כרוך אחר רעיונות ההשכלה והקידמה הדתית לא פחות מהם, אולם היה אסור, עוד יותר מהם, ככבלים אל ה'שן, אם משום מעמדו כרב ואב-בית-דין בקהילת פראנקפורט דאודר, או מפאת קישרי-המישפחה שלו עם רבה של הקהילה הברלינית. לא פלא הוא, איפוא, שמילחמת ההשכלה והדת של שאול ברלין נעשתה שלא בגלוי. ההאשמה של דו-פרצופין, שבה מאשימים אותו, היא כתב-האשמה נגד ר' שאול לוויין-ברלין כפי שהיא – לדעתי – כתב-האשמה נגד הרבנות החרדית-הקנאית, שלא נתנה מקום לכל פשרה בענייני הדת. ואף שסיבותיה של ההתנגדות לכל פשרה עשויות להיות מוצדקות מבחינתה של הרבנות החרדית, התנגדות זו היא-היא שהביאה כמישרים לקיצוניות הקוטבית מן הצד שכנגד המציינת את מעשיו של שאול ברלין. „לצדד בזכותו“ ולומר עליו „שהיה ת"ח חסר דעה“, כפי שעשה ברנפלד,² הוא מעשה היוצא מגדר הביקורת השקולה, שאינו הולם את האיש ואת יצירתו. ספריו של ברלין, שהוסמך לרבנות בגיל צעיר, מעידים הן על בקיאות עצומה בתלמוד ופוסקים, והן על כוונת-מכוון לומר את אשר הוא אומר בצורה שכחר לעצמו.

„וולטר היהודי היושב על כיסא הרבנות“, כפי שכינהו מאהלר,³ השתמש בשוט הוולטיריאני המצליף בספרו כתב יושר לשם מטרה כפולה: מחד גיסא – הגנה על דברי שלום ואמת של ויזל; ומאידך גיסא – התקפה על מינהגים נפסדים ואמונות תפלות המקודשות בעיני היהודים. אולם לשם ההתקפה המוחצת על עול המיצוות

¹ מרדכי אליאב, „החינוך היהודי בגרמניה“ (ירושלים, תשכ"א), עמ' 32. ביבליוגרפיה של כתביו של ר' שאול ברלין והכתבים עליו נתפרסמה באחרונה עליירי משה סמט ב„קריית ספר“, מ"ג (ג', תשכ"ח), עמ' 429-441. וע' במאמרי „Some Notes on the Nature of Saul Berlin's Writings“, *The Journal of Hebraic Studies*, I (No. 2, 1970), pp. 47-61.

² שמעון ברנפלד, רוד תהפוכות, ב' (ווארשא, 1914), עמ' 74. ברנפלד קובע זאת בהסתמכו על ההקדמה לספר „בשמים ראש“: על כך, וכן על טעותו של ברנפלד, נדון בפירוש בהמשך.

³ רפאל מאהלר, רבדי ימי ישראל דורות אחרונים, כרך א', ספר ב' (מרחביה, 1954), עמ' 79.

המעשיות ביהדות השתמש בכלי הנשק שהיה אמון עליו ביותר – השאלות-ותשובות; בשו"ת יהודי מקורי זה הוא מצליף במומחיות שאינה נופלת מזו של עמיתו המשכיל יצחק סאטאנוב במישלי החוכמה. אומנם רב כוחם של מישלי החוכמה במה שהם מתמצתים לכדי הגדרה קולעת, והריהם אותוריטיים ובעלי אופי קלאסי מקודש; אולם השו"ת של ברלין היו יותר אותוריטיות בכך שהן פסקו "הלכה" ברורה, והיו יותר מקובלות באותה תקופה מאשר סיפרות החוכמה התנכית. הילכך יצאו הרבנים במילחמת-חורמה נגד ספריו של ברלין ונגדו עצמו. זאת ועוד אחרת: שאול ברלין היה הראשון אשר פירט את דרישות הריפורמה של ההשכלה העברית לפרטי פרטיהן הלכה למעשה, שלא כריפורמאטורים עבריים אחרים בני זמנו אשר עסקו בהכללות גרידא. משום כך ראו בו הרבנים החרדים – ובצדק, מבחינתם – מקור-סכנה ופתח-חסאת ליהדות החרדית. היה זה ברלין – שנוסף על מה שהרס לבוא אל הקודש – אשר התחיל בהתקפה האישית נגד הרבנים ובעירעור סמכותם, שעד-מהרה מצאה לה חסידים מבין המשכילים.⁴ לא הייתה זו הפעם הראשונה שהרבנים יצאו להגן על היהדות בפני ההשכלה, אולם בהשוואה לתגובתם על הביאור של מנדלסון ועל דברי שלום ואמת של ויזל הייתה מילחמתם בר' שאול ברלין מילחמת-מיצוה. במעשה ההשכלה שלו היה ברלין כמעט היחיד בין הריפורמאטורים העבריים שנודעה להם ולכתיביהם השפעה מיידית וישירה על בני-דורם.

הפולמוס שהתגלע בעיקבות פירסום קובץ השו"ת בשמים ראש, אשר ברלין ייחסו בחלקו לר' אשר בן יחיאל בן המאות הי"ג והי"ד, הביא עימו את הקריאות "זיוף!" מצד הרבנים.⁵ הקריאה הזאת עברה – כעובדה, אף שלא נחקרה די צורכה – גם אל החוקרים המאוחרים, שעסקו בשאלה אם אכן חיבר הרא"ש אותן שו"ת המיוחסות לו, או שהן זויפו על-ידי ר' שאול.⁶ כתוצאה מכך לא הופנתה תשומת-הלב לעובדה

⁴ אהרון וולפסון התקיף רב פלוני' בשיחה בארץ החיים' שנתפרסמה בהמאסף, ז', מחברות א-ד', תקנ"ד-תקנ"ו. הונו של פלוני' – רב קנאי, המשמש מטרה לחיציילענס של הרמב"ן והרמב"ם – לא נתבררה דייצורכה, ואם יעלה בירי אעסוק בשאלה זו בעתיד. השערתו היא שאהרון וולפסון התכוון לר' רפאל הכהן. אולם יש המזהים את פלוני' כר' יחזקאל לנרא; עיין במאמרו של וויינריב Bernard D. Weinryb, "Aaron Wolfsohn's Dramatic Writings in Their Historical Setting," *JQR*, XLVIII (July, 1957), p. 45. וויינריב הולך בעיקבות לטריס בניהוי הנוכח. ראה: M. Letteris, "Zur Geschichte der Hebräischen Dramatischen Poesie," *Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften* (Wien, 1849), no. 4, p. 261 לאהרונה רמז על זיהוי דומה משה סמט במאמרו. מ' מנדלסון, נ"ה ויזל ורביג דורם'. תרפיס פתוך מחקרים בתולדות עמישראל וארץ-ישראל' (חיפה, תש"ל), עמ' 240, הערה 45.

⁵ עיין: שמואל יוסף פין, קריה נאמנה' (ווילנא, תר"ך), עמ' 295 ואילך; אליעזר לנדרכוטה, תולדות אנשי השם בעדת בערלין (ברלין, תרמ"ד), ח"א, עמ' 100-105; דוד החפוכות, ב', עמ' 75; צבי נראטץ, רבני ימי היהודים, ט' (ווארשא, [תרס"ד]), עמ' 112; א. ברלינר, וחמה בכתובים' (ברלין, תרס"ט), עמ' 13-20; שמעון ביכלער, שי למורה' (בודאפשט, 1895), עמ' 11-17; שבח קנעביל, גרם המעלות' (וינה, תרפ"א), עמ' 32-37, *The Rabbinate of the Great*, C. Duschinsky, *Synagogue, London* (London, 1921), p. 44.

⁶ עיין: מאהרל, בסיפרו הנוכח, נספח ב', עמ' 336; ישראל צינברג, תולדות ספרות ישראל, ה' (תליאביב, 1959), עמ' 126-127; פין, בסיפרו הנ"ל, עמ' 296; דאובן מדנליות, ר' שאול ליון, מוייף הספר, בשמים ראש', ארשת' (תש"ד), עמ' ת"א ואילך; וראה גם הערתו של יצחק ורפל (רפאל),

שברלין, כיצחק סאטאנוב וכמשכילים העבריים האחרים, נזקק למכשיר סיפורתי מתאים לשם הבעת דעותיו, ולכן נאחז בשיטה הסיפורתית של השאלות-שוכות. יותר מאשר הייתה כאן הונאתו של פוסק ודיין, הייתה בבשמים ראש — לדעתי — „הונאה“ של סופר השם דברים בפי דמויות בדויות או אמיתיות. ואם תאמר, כרכ, היה צריך להיזהר שלא להביא לידי טעות, הרי בשעה שפירסם את השו"ת כבר אכד לו כיסא-הרבנות בפראנקפורט, וקרוב לוודאי שאבד לו כל עולמו, עולם-השניות שלו. טיעון זה נגד ר' שאול אינו מתחשב כלל במטרה שהציב לעצמו משכיל עברי זה, אשר האמין שהאמצעים להשגתה מקודשים על-ידי המטרה עצמה. כמה תמימה הערתו של לנדסהוט — ודוגמתו כמה חוקרים נוספים⁹ — הסובר שכרלין „השתדל בכל כוחו להצדיק נפשו בעיני הרבנים וסייעתם והתאמץ להחליף שנאתם לאהבה רבה“¹⁰. לפי לנדסהוט לא נתכוון ר' שאול כתיבת בשמים ראש אלא להפיס דעתם של הרבנים. ואומנם, ברלין עצמו מציין בהקדמה: „אמרתי עם הספר אעירה שחר אילת אהבים . . . הפעם זבלוני אישי התורה ויגרש זבל את געל המריבה . . . וכל החפץ בתורת אמת והוא מן האנשים אשר בלבותם ישרים. כי יתן בכוס (זה) עינו יתהלך במישרים . . .“¹¹ אולם אין לקבל את דבריו כפשוטם — כפי שעשו לנדסהוט והורוויץ, וכנראה גם סמט, — כי אין להניחו שאכן נתכוון לאשר כתב, או שקיווה כי הרבנים יכירו לו טובה על כל דיברי הכפירה הרבים המצויים בקובץ שו"ת זה. שהרי אם היה רוצה לפייס את הרבנים לא היה

שם, עמ' תי"ז-תי"ח. וכן: יצחק משה הלוי הורוויץ, ע"ד ספר בשמים ראש, כבוד הלבנון, י' (ד'), עמ' 2-17. פרטים ביבליוגרפיים על העוסקים בשאלה זו נמצאים במאמרו הנוכח (בהערה I) של סמט. תאריכי פריחתו של ר' שאול מן הרבנות בפראנקפורט והעתקת מושבו לברלין אינם ידועים. דוינשקי מניח, שר' שאול הושעה מכהונתו מייד לאחר פירסום, מצפה יקתאל, ושלפני 1793 עבר לברלין (בסיפרו האנגלי הנוכח, עמ' 45). סמט מציין, שהיה זה לפני 1792, כי אז עלה במקומו ר' יוסף תאומים על כסא-הרבנות (במאמרו בקרית ספר, עמ' 429). בו' אייד, תקנ"ב, כבר היה ר' שאול בעיר ברלין, כמחוער ב.ערוגת הבושם (ברלין, תקנ"ב). עמ' I: „פה בערלין. אשר לתאריך עויבתו את פראנקפורט: ב.המאסף לחודש ניסן, תק"ן, מודיע ברלין על כתב-היד של בשמים ראש שברשותו, והוא מופיע עדיין כרבה של פראנקפורט — או לפחות מחשיב עצמו כן (המאסף, תק"ן, עמ' דכ"ב). תיעוד זה מצוי ב.תשובת הרב . . . שאול . . . להרב מוה"ר משה י"ץ, שנית על אודות החרם מאלטונא. אותה תשובה עצמה — וכן כינויו של ר' שאול כ.אב"ד דק"ק פ"פראדר — יצאה בדפוס בנפרד, ובה מופיע תאריך התשובה ומקומה כדלהלן: ברלין, יוס' ו' ט"ו סיון תק"ן לפ"ק. מהימנותה של אינפורמציה זו בקשר למקום ולתאריך וההיסטוכות עליה מוטלות בספק; שהרי נשמע מתעודה זו שבהיותו בברלין עדיין החשיב עצמו ר' שאול כאב"ד דפראנקפורט. לא זו אף זו: תשובה זאת הפתאורכת ט"ו סיון נדפסה בניליון ניסן של. המאסף, היינו: חודשים קודם לכן (מן הראוי להעיר, כי במהדורת המאסף לא ניתן כל תאריך לתשובה). על תשובה זו, ותשובה אחרת שקדמה לה, וכן על זהותו של ר' משה י"ץ — נדון להלן בהערה 75.

⁸ ראה, למשל, צבי הלוי איש הורוויץ, כתבי ישנים, הצופה לחכמת ישראל, י"ד (תר"ץ), עמ' 7: „להראות לדור את כחו ועוצם ידו בהליכות התלמוד, כי הוא אחד מן הנאונים המצוינים בדור, ובזה חשב לקנות את לב גדולי וחכמי הדור ולומדי התלמוד כי יתנו לו כבוד ויקר כראוי לאדם גדול בישראל, ויתנו לו את זר תפארה את כתר הרבנות של אחת הקהלות הראשיות שבמדינה עלי ראשו בעבור זה הרפיס וכו'.

⁹ תולדות אנשי השם, א', עמ' 100.

¹⁰ ספר שאלות ותשובות בשמים ראש (ברלין, תקנ"ג), בהקדמה.

¹¹ מה שעשה ברנפלד, שחשבו בכך ל.ת"ח חסר דעה (ראה לעיל הערה 2).

מפרסם כלל את בשמים ראש, והיה חוזר-כו קבל-עם מהתקפתו על ר' רפאל הכהן במצפה יקתאל. כל כוונתו לסיפא של דבריו – ל כל ה פ פ ץ ב ת ו ר ת א מ ת שיקרא בספר ואזי "יתהלך במישרים".

ר' שאול ברלין היה לוחם, אומנם במיסתרים, בעד התיקונים בדת, והמשיך במילחמתו זאת עד ימיו האחרונים.¹² עצם השם המוזר של ההגהות – פְּסָא דְהַרְסָנָא – שהוא מין מאכל המטוגן בשומן קרבי דגים ובקמת,¹³ מעיד על כוונת המחבר לעורר גיחוך על הפילפול הרבני. יתר על כן, אף שהסביר ברלין את הביטוי הנוכח כנוטריקון כדלהלן: "... מסיני. והרסנא נוטרייקון הר סיני, על דרך מאמרם ז"ל פ"ט דשבת, מאי הר סיני, הר שירדה בו שנאה כו', ויאות לי לכנות ספרי זה בלשון נופל על עניןן הדרש ההוא, כי בעודני עסוק בו, הנני יושב פה תוך שער עמי. וממולי משנאי נפשי ..."¹⁴ – הרי שבעצם פירושו זה הוא רומז שהר סיני, סמל התורה והחוקים, גרם לשינאה ...¹⁵ לפנינו הואריאציה היהודית-המשכילית של אחד מרעיונות ההשכלה האירופית והדאיזם; דהיינו, המיצוות, המבדילות בין ישראל לעמים, הן הן הגורמות לשינאת ישראל.¹⁶ החוקרים קיבלו כנראה את הסברו של המחבר עצמו, כמות שהוא, בלא בדיקה ביקורתית, ולא נתנו ליבם לכוונה נוספת של ר' שאול ברלין הרמוזה בשם מוזר זה; כסא דהרסנא – צליל הרס לו ... הוא – ר' שאול – הורס לעלות אל ה';¹⁷ הוא בא להרוס את המסורת היהודית התחוקתית.

אולי יותר מכיתבי ההשכלה האחרים באותה תקופה מהווים כתביו של ר' שאול ברלין ביטוי למאבקה של השכלת ברלין על חידוש פני היהדות; יותר מכל משכיל אחר, מעידים קורות חייו על התוצאה הטראגית של מאבק זה נגד המסורת המקודשת ונגד נציגיה.

היציירה הפולמוסית הראשונה של ר' שאול, שבה באו לידי ביטוי דעותיו הביקורתיות על שפע המינהגים הקלוקלים, עול המיצוות וריבוי האמונות התפלות אצל היהודים, הייתה כתב יושר. אולם היא לא נדפסה אלא לאחר פטירתו של המחבר,

¹² ממיכתב ששלח לניסו בראשית שנת תקנ"ה (או בשילהי תקנ"ד) אנו למדים, שר' שאול התכוון לפרסם חיבור נוסף להננתו. ראה: כתבי ישיב, עמ' 15.

¹³ ראה, ביצה', דף ט"ז, ע"א-ב'. עבודה זרה', דף ל"ה, ע"א (לפי דש"י). ועיין במילונים של יאסטרוב ושל קרופניק (קרוא) וב"הערן".

¹⁴ בשמים ראש', בהקדמה הבלתיממוספרת.

¹⁵ במקור, שבת', דף פ"ט, ע"א-ב'. מאי הר סיני הר שירדה שנאה לעובדי כוכבים'.

¹⁶ עיין, לדוגמה: Thomas Morgan, [The] Moral Philosopher (London, 1738 [second edition]), pp. 27-29: "... But, tho' they were obliged to live in Peace and Amity with one another, or within themselves, yet they were put into a State of War with all the rest of the World ... Thus it is evident, that the People of Israel, upon the very Constitution of the Law and fundamental Principles of Moses, were not to maintain any Peace or Amity with any other Nation or People. ..." Matthew Tindal, Christianity as Old as the Creation, I (London, 1730), p. 134 על דבר השינאה הנגרמת בעמים של הכוהנים היהודיים.

¹⁷ יש לציין, כי הפועל, 'הרס' מוכר פעמיים בהוראות שניתנו למשה לבל יעלה העם על הר סיני.

ראה שמו"י, י"ט, כ"א, כ"ד.

בתקנה¹⁸, אחת-עשרה שנה לאחר שכתבה לשם הגנה על ויזל ועל דברי שלום ואמת¹⁸ משום שלא יצאה בדפוס בחייו, כמשוער לפי הודאתו של ר' שׂאול עצמו¹⁹, מייחסים לו החוקרים מורד-לב²⁰ אך לא כן הוא. אני משער, שברלין לא פירסם את כתב יושר מפני שלא רצה לצאת בפומבי נגד אביו, ר' צבי הירש לוויין, שבהשפעת הרבנים הקיצוניים התנגד לדברי שלום ואמת של ויזל, ואף אמר למנוע את ויזל מפירסומים דומים.²¹

כסאטירה ראשונה זו בסיפרות העברית החדשה מבקר ברלין בחריפות מינהגים שדעתו אינה נוחה מהם. הוא שואל באירוניה על „חטאור“ הגדול של ויזל בפירסום דברי שלום ואמת:

ומה הדבר אשר עליו כתב שטנה בעטו, האם בעט חלילה כמנהגים הטובים והישירים, כסכוב הכפרות בערב יום כפורים, ובהכאת המן בעץ כפורים, או באכילת ראש כבש וכרוכ ותרמי וירקא בראש השנה, או התיר לאכול אגוזים לפני יום הושענא . . . או כפר (הס מלהזכיר) בסדר הנעוועים בלולב, או לגלג על הדינים שהם פחותים במעללם, והם תלויים ברומו של עולם, כמו להנעיל מנעול [מינעול] של ימין תחלה, לקנח ידיו בצרור ענף אחר הנגיעה במקום מכוסה בגוף או בחפיפת ראש, ושלא להשתין בר"ה בשבת, או להטיל רוק במקום גבוה, לו עשה . . . אחת מאלה הנה דבריך כנים.²²

ר' שׂאול שם לו למטרה לנקוב באותם מינהגי ישראל שטיבעם התפל משך אליהם את היציב-ביקורתם של המשכילים שוחררי-הקידמה. וכך נמצא הוא חותר לקראת מטרתו המשכילית הכפולה: א. הגנה על ויזל שתתקבל, לכאורה, גם על דעתם של

¹⁸ לגרסה טוביח, שהחברת נדפסה אחר ימותו של מחברה, ר' שׂאול ברלין (כ"ג בחשוון, תקנ"ה — 16 בנובמבר, 1794. ראה העתק צוואתו וההספד עליו שנדפסו ב*Orient*, שנה ה' [1844], עמ' 712-714, וכן: רושינסקי, בסיפרו הנזכר, עמ' 46). ראה, תולדות אנשי השם, א', עמ' 105. הפרט וכתוב ישר' מציין את שנת הכתיבה — תקמ"ד. בביקורת שנתפרסמה בהמאסף, ז' (נ', 1796), עמ' רע"א, מעיר המבקר, שהפרט צריך לרמוז למניין תקנ"ד ולא תקמ"ד; אולם הוא עצמו, מיניה וביה, סדניש, שלא נתנו [ר' שׂאול] להביאו לדפוס כל ימי חייו (שם, עמ' רע"א, רע"ב) — משמע רק בתקנה (סוף 1794) נתפרסם.

¹⁹ בביקורת הנזכרת על כתב יושר' (המאסף, שם) מעיר המבקר, החותם בראשי-התיבות ד-א,, כי הוא ידע את מחבר הספר, והוא חבר הספר הזה בעת המחלוקת, ולא נתנו להביאו לדפוס כל ימי חייו. המבקר משער, שהסיבה לכך הייתה, כי ירא לנפשו פן בחרם יצאו לקראתו, כאשר עשו לו כבר בספר אחר אשר חבר נ"כ למען אהבת האמת. סיבה זו יפה כוחה לנבי תקמ"ט ואילך, כי החרם על מצפה יקתאל' הוטל בכז' אדר, תקמ"ט (תולדות אנשי השם, א', עמ' 89), אולם אינה מסבירה משום מה לא פירסם ברלין את כתב-יושר' בין השנים תקמ"ד ותקמ"ט.

²⁰ צינברג, בסיפרו הנזכר, עמ' 122. אלא שלא היה לו העו לפרסמו, וכתב יושר' עבר מיד ליד בהעתיקים בכתב-יד.

²¹ גם בן-ציון כ"ץ סבור כן, אלא שלא נתן טעם לדבר. ראה, רבנות, חסידות, השכלה, א' (תל-אביב, 1956), עמ' 240. וספק אם כותבה נתכוון לפרסמה ברבים. מסתבר שכותבה לא נתכוון אלא להשקיש את יצר הכתיבה שבו, ולא נועדה אלא להראותה לחבריו המשכילים בחנו הצר'. על התערבותו של מנדלסון במניעת פעולה זו מצירו של הרב לוויין עיין: תולדות אנשי השם, א', עמ' 85-86, וכן מאיר הלוי לעטעריס, ספר מכתבי עברית' (וינה, תרכ"ב [הוצאה שביעית]), עמ' 189.

²² כתב יושר' [ברלין, תקנ"ה], דף ג', ע"ב (במקום ענף אוליי יש לקרוא: עכ"פ).

החרדים, שהרי ויזל לא בעט („חלילה“) במינהגים הנ"ל בקונטרסיו. ב. תוך כך מושגת מטרתו השנייה – ביקורת המינהגים התפלים. מוכן, שכל עניינו של א' אינו אלא הגנה סאטירית שכוונתה לשמש את ב'. ד' שאול מוסיף ולועג למינהגי הכל אחרים,²³ ונראה כאילו אין הוא מקבל כפשטה את המסורת על הנשמה היתרה ושני המלאכים המלווים את האדם בשבת,²⁴ ודבריו נשמעים באותה נעימה כשל כוהן־דת אחר בסיפורת הדאיסטית – קוניירס מידלטון.²⁵ אין לדעת אם הגה רבה של קהילת פראנקפורט בסיפורת חיצונית זו, אולם ניתן לשער, שדעיונות הדאיזם וביקורת־הדת האירופיים לא היו זרים לו כפי שלא היו בלתי־ידועים למשכילים העבריים האחרים, עמיתיו של ר' שאול במילחמת ההשכלה.²⁶ אולם שלא כדאיסטים רבים, לידי ביטולה של ההתגלות האלוהית אין ברלין מגיע – והוא הדין גם במשכילים העבריים האחרים שדגלו בריפורמה. בנושא מרכזי אחר של הדאיזם – שלילת הניסים – מתקרב ר' שאול לתנועה הדאיסטית יותר מכל משכיל עברי אחר בתקופה זו; ואף שאין הוא כופר בניסים המתועדים בתנ"ך – אליבא דאמת: אין הוא עוסק בהם כלל בכתביו – הריהו שולל ניסים שאינם־אלוהיים המקודשים ומקובלים בעם, ובכך הריהו תלמיד נאמן – לשמו או שלא לשמו – של הדאיזם האירופי. ברלין שם ללעג את „הנסים הידועים לכל בני הגולה, כאותם שעשה מוהר"ר לוי בהזמינו את הקיסר רודאלפוס למשתה, וע"י שם [השם המפורש] הוריד בירה מן השמים, או בגולם שעשה מוהרר נפתלי זצ"ל אשר עפרו עודנו טמון וגנוז".²⁷ בהקשר זה מן הראוי לציין, שגם בין הדאיסטים הייתה נטייה לקבל את הניסים התנכיים – ולשלול לחלוטין את אמיתותם של ניסים מודרניים . . .²⁸

הרכ־הירפורמאטור אינו מסתפק בביקורת המינהגים התפלים כלכד; הוא יוצא לנגח את ריבוי המיצוות וההוראות הדתיות ביהדות. היהודים „עמוסים מני כטן במצות ובמנהגים לאלפים ולרכבות“. ככל פסיעה קטנה שפוסע היהודי יש גם מיצווה וגם מניעה; אין היהודי יכול לקרוץ בעינו, מבלי שיהא על כך דין אם הוא עושה מעשהו כנאות או לאו. „ורכוי המצות כאלה מביאין את האדם לחיי עוה"ב".²⁹ ומתוך

²³ שם, דף ח', ע"א: „לשפוך עופרת לחולי הבהלה, ולהשתיק גילת הרם ע"י השבעה . . .“.

²⁴ שם, דף ה', ע"ב.

²⁵ מידלטון ביקר את המינהגים הנפסדים של הכנסייה הקאטולית. ראה: Conyers Middleton, *A Letter From Rome Shewing An Exact Conformity Between Popery and Paganism* (London, 1729).

²⁶ בנקודות־הפגע בין הדאיזם ובין סיפורת ההשכלה העברית בנרמניה הרני עוסק בספרי משה מנדלסון: ככבלי פסורת' (תל־אביב, תשל"ב) וכן בחיבור אחר שיצא בשיכפול: *The Impact of Deism on the Hebrew Literature of the Enlightenment in Germany* (Austin, Texas, 1970).

²⁷ מאמר זה יידפס בניליון הקיץ 1972 של *Journal of Eighteenth-Century Studies*. כתב יושר', דף נ', ע"ב. רוח הרברים מזכירה את הדאיסט מידלטון, וכן את ההתקפות של וולטר על האמונות התפלות.

²⁸ Herbert of Cherbury, *De Religione Laici* (New Haven, 1944), edited and translated by Harold R. Hutcherson, p. 99; Charles Blount, *The Oracles of Reason* (London, 1693), pp. 9–10.

²⁹ כתב יושר', דף ד', ע"א. דברים רומים – אף כי לא זהים – מביא דוד קארו בסיפרו. ברית אמת', ב' (קונסטאנטינה [דסאו], חק"פ), עמ' ק"י. ואין אומה ולשון מעומסת במנהגים ודינים ומשפטים

דבריו אין לדעת את עמדתו לגבי הישארות-הנפש — אם עדיין הוא מאמין ב„חיי העולם הבא“. . . עיקר חשוב הוא ביהדות — לועג מתקן-הדת — „עקר הכל שיתוספו מצות ומנהגי“ בכל דור ודור ובכל שנה ושנה ובכל יום ויום“.³⁰ לעיתים פוגע ברלין בטעם הטוב „לכוליה עלמא“ — גם בעיני המסכים עם דעותיו — כגון בשעה שהוא שואל מדוע מבכים מותם של גדולי ישראל על קידוש-השם, והלא הם „זכו“ לצומות וימי זיכרון? הסיבה שמבכים אותם היא, לפי ברלין, „כי אם היו חיים יותר הוסיפו לנו מצות רבות שהיו ממציאיים בשכלם הזך בראיות מן התלמוד והפוסקים“. בכך יוצא ר' שאול ידי חובת ביקורת הצומות הרבים וימי הזיכרון בלוח השנה היהודי. כמו כן הוא מבקר בחריפות את המנטאליות הגלותית של היהודים הדואה בחיוב את שינאת האומות לישראל ורואה בקידוש-השם מטרה קדושה שיש לשאוף אליה — ולא הכרה. במסכת זו של היחסים שבין ישראל לאומות העולם נראה ד' שאול כאילו הוא בא לשלול גם את רעיון בחירת עם ישראל.³¹ ברומזו על ניסיונות ההתקרבות אל תרבות אירופה, מביע ר' שאול את דעתו שריבוי המיצוות ושפע המינהגים התפלים מונעים מן היהודים את האפשרות להשתתף בחיי התרבות המקומית: „לא די שאין ביד האומות להעביר אותנו מן המצות והמינהגים המחזקים בידינו, אלא אנחנו מוסיפים בכל יום ויום מצות כחול הים, ובכל חכמי הגוים ובכל מלכותם לא יכלו לבטל אפילו השומים שנותנים לנערים בערב ט"ב להניח על בית הקברות, ומנהגן של ישראל תורה היא ומוטב שיעקרו אלפי אלפים — ומצוה אחת שאדם דש בעקביו לא יעקר“.³² הנה כי כן, הכול כשר לגבי ר' שאול כדי להשיג את מטרתו — להצביע על האבסורדיות שברבוי המיצוות ושבהקפדה הקנאית על שמירתן צו לצו תג לתג.

אחת ההתקפות החמורות ביותר בקונטרס זה נסבה על התלמוד ונושאי-כליו המרוכזים מדאי, שהם המקור לעול המיצוות הכבד, וכן על דרך הלימוד הפילפולית הרחוקה מן ההגיון המשכילי.³³ מהתקפה על התלמוד הוא עובר, כמשכיל נאמן, לביטול גמור של הקבלה באמצעות הסאטירה, תוך שהוא משתמש בה בקבלה כדי „להגן“ על ויזל. ברלין „מגלה“ את „הסוד“, כי דברי שלום ואמת אינו אלא ספר קבלי עמוק.

כמונו היום, כי בקום האיש בבקר עד סנור עפעפיו בלילה יש לו הלי תלים ומנהגים ודינים, ואין חוש מחושינו ולא תנופת אבר מאברינו אשר אין בו אזהרת איסור והיתר, אם איננה מצוה דאורייתא היא תומרא דרבנן, או תקנת הנאונים, או סינ או גדר, או מנהג חסידים ואנשי מעשה או נזרה וחששה וחששא רחששא, וכלם נסמכים על המאמר: ה ס ח פ י ר ת ב א ע ל י ו ב ר כ ה, וכו'. לפי קארו, הציטטה הואת לקוחה מספר „מצרף הרת“. ציטטה נוספת מספר זה מופיעה בעמ' קכ"ב. גם יהודה ליב בןזאב מביא ציטטה זו (בשינויים קלים) בסיפרו „יסורי הרת“ (ויין, תקע"א), בהקדמה, עמ' 12 [הפאנינאציה — שלי]. איזכורים נוספים לספר „מצרף הרת“ מצויים באותה הקדמה בעמ' 5 ו101. ספר בשם „מצרף הרת“ אינו מופיע ברשימת הספרים וכתה"י המקובלות; וצריך עיון.

³⁰ „כתב ישר“, דף ה', ע"א.

³¹ שם, דף ד', ע"ב.

³² שם, דף ה', ע"א.

³³ שם, דף ט', ע"א — דף י', ע"א: „או התחילו לשרד בעמקים בעמקי ים התלמוד, ומרום הרי הפוסקים במערך יעדרון וללמוד הנמרא בחריפות ובפלפול, ויסיפו היות ונתדבו הרינים לאין חקר. . . הפיזור — שלי, וכן להלן.“

הוא מסבירו בדרך הקבלה, ומסכם: „ולו עמי שומע לי לשאת נפשם כלם ללמוד החכמה זו, ואף יעשו התיקונים כלם לא יעדר דבר, לא יחסרו שום תפלה מן התפלות והזכרות השמות המובאות בכל הסידורים, ותקוני הזמנים ומועדי השמחה והכני; ערב אני לכם שיתגלו בעולם סודות נפלאות בחכמת הקבלה שאפשר שאף האר"י ז"ל לא ידע, ויגיע הדבר שהקבלה של עכשיו, תִּקְשֵׁב בערך אותה שתבא כחכמות חיצוניות ויהי' אסור ללמדה“.³⁴ בדרכו המיוחדת, משתמש המחבר במושג תיקונים בשני מובניו המקבילים לשני המישורים של הקונטרס (דהיינו: הפשט, הנשמע מתוך קריאה נאיבית, על פני השטח, של הטקסט; והכוונה הסאטירית): הפשט של תיקונים – אותן תפילות או פירקי תהילים הנאמרים בהזדמנויות מיוחדות (כגון: תיקון הצות); במישור הסאטירי בוודאי כוונתו לתיקונים כסידרי החינוך המוצעים בדברי שלום ואמת ולתיקוני־הדת הרמוזים בקונטרסו זה.

בפרק האחרון של החוברת, שברלין מטעים, כי הוא „לא יוכן כפשוטו כי סוד עמוק הוא“³⁵ רומז הרבי־הריפורמאטור כי יש ביהדות רעיונות שאולים מן הנצרות. „הלא ידעת המוסכם בישראל וכן בכל אומה ואומה אשר דלת דתם חסוב על ציר התורה אשר נתן אלדים לישראל, כי המשיח ענינו לתקן חטא אדם הראשון, ואיך דמית לאמר הנה ככל הגוים בית ישראל ושחת לכל העם לאכול עוד מפרי עץ הדעת“.³⁶ כאן הופך ברלין את הטענה הדאיסטית המובהקת, שהנצרות שאלה את יסודות אמונתה מן היהדות, ומשתמש בה לחפצו: להצביע על השפעה נוצרית על היהדות כדי לשים לְאֵל את ההיבדלות היהודית מסביבתה.³⁷

השקפת־עולמו המשכילית של ר' שאול מתגלית בעיקר בשעה שהוא מביא נושאים עיקריים שעמדו במרכזה של סיפרות ההשכלה העברית באותה תקופה. כמה מהם מרומזים בלבד, או מובאים כדבריו של המלמד החרד – איש־ריכם הסימלי של ייזל ושל ההשכלה העברית – מבלי שהמחבר יחווה דעתו־שלו. אולם אין לטעות בכוונתו הפולמית של ר' שאול שהיא־היא הקובעת את הנעימה־החחרת, הלייטמוטיף, בקונטרס סאטירי זה. אחד הדמזים החשובים ביותר מושם בפי המלמד, ובו מתבטאת תפיסת־העולם האנתרופוצנטרית של ההשכלה. אומר המלמד: „והאדם לא נברא כי [אם] לשמש את קונו, ולעשות נחת רוח ליוצרו . . .“³⁸ מתוך הקשר הדברים ורוחם ברור שר' שאול מבקש לומר את ההפך; מכלל ההן הסאטירי שומע אתה לאו.

³⁴ שם, דף ט"ו, ע"ב.

³⁵ שם, דף ט"ו, ע"א.

³⁶ שם, דף ט"ו, ע"ב.

³⁷ מה שמסייע להשערתנו, שהדעות הדאיסטיות היו ידועות לברלין. אצל יצחק אייכל מצאנו ניסיון דומה ב.גנרות משלם בן אוריה האשטמועי', המאסף. ו' (מרחשוון, תק"ן), עמ' ט"ה: „וראיתי אותם [הנוצרים בספרד] נוהגים מנהגים כמנהגי ישראל, מתפללים תפלת השכבה“ [*] כן נקרא תפלת הזכרת נשמות בין הספרדים [הנוצרים] [ומדליקים גרות בעבור נפשות המתים. לא ידעתי אם ראו מנהג ישראל ועשו כמותו, או אם באו לנו המנהגים האלה בהיותנו בנלות ביניהם . . .] כי לא ידעתי אם נזכר דבר ממנהגים כאלה בתלמוד ירושלמי ובבבלי“.

³⁸ כתב יושר, דף ד', ע"ב.

הנחה זו מוצאת את אישורה בכתביו האחרים של שאול ברלין, בהם הוא שם את הדגש על אושרו של האדם ומטעים, כי כוונת המיצוות לאושרו של העם היהודי.³⁹ לא עוד האל במרכז ההווייה היהודית, אלא האדם עצמו.

המחבר מניח למלמד להביע את עמדתה של הרבנות החרדית דאו בדבר הסכנה הנשקפת ליהדות מן ההיסמכות על החוכמה ועל התבונה האנושית, ומניח לקורא המשכיל להסיק את המסקנה המובנת-מאליה כאשר למקומן של החוכמה והתבונה במסכת רעיונותיה של ההשכלה, בהבליעו את הטיעון המקובל, שהשכל מתת אלדים" הוא...⁴⁰ לימוד החוכמות "החיצוניות" מיותר לחלוטין לדעת המלמד, שהרי "הגמרא שלנו כוללת כל החכמות, ובפשט אחד שתלמיד ותיק מתדש, יש בו מדע ותבונה מכל חכמות הגוים והבליהם".⁴¹ מוכן, שר' שאול נזקק לכך לשם הדגשת האיפכא מסתברא. כיחסם של משכילים אחרים כן גם יחסו אל מורשת העבר ביקורתית-סלקטיבי; כמוהם, הריהו מוצא שימוש באימרות חז"ל המבטאות יחס של קדושה ויראת-כבוד כלפי העבר – כדי לנגח את השקפת-העולם הדומה של הרבנים החרדים בזמנו. "אם הראשונים כבני אדם אנו כחמורים" – אומר "גדול הדור" שר' שאול פונה אליו כעניין דברי שלום ואמת של ויזל. וכדי למנוע טעות ככוונת הדברים, שם המחבר המשכיל את הדברים הבאים בפי הרב החרדי: "כי גם שור גם חמור היה יודע יותר בימים הראשונים".⁴²

פולמוס החינוך היהודי – הנושא המרכזי של דברי שלום ואמת – ובמיוחד ביקורת החינוך וסדריו, מוצאים הד בכתב יושר. הפרשנות החרדית של "מגעו בניכם מן ההגיון" כאמורה על המיקרא (על-פי דברי ר' אליעזר) – היינו, שלא ללמד מיקרא אלא גמרא – מובאת במיסגרת הסאטירית "כהוכחה" נכבדה לצידקת דעתם של הרבנים.⁴³ לגבי המשכילים העבריים, שעוד קודם הופעת כתב יושר מחו חריפות נגד לימוד זה של האימרה,⁴⁴ כוונתו של ר' שאול נהירה. היא עולה בקנה אחד עם ביקורת סידרי החינוך היהודי בסיפרו זה של ר' שאול: הכאת הילדים, אי-התאמת החומר לרמת הבנתם של התלמידים,⁴⁵ בורותם של המלמדים הן בדיקדוק השפה העברית והן בידיעת השפה הגרמנית.⁴⁶ אופייני לברלין כמשכיל, שאינו נמנע

³⁹ בשמים ראש', דף ע"ז, ע"א, סימן רנ"א.

⁴⁰ כתב יושר', דף ב', ע"ב.

⁴¹ שם, דף ה', ע"ב.

⁴² שם, דף ט', ע"ב. אימרת חז"ל זאת חוזרת ומוכרת בסיפורת ההשכלה, ולא יקשה להבין משום מה נהייתה פופולארית בין המשכילים. המעניין הוא, שאין הם משתמשים אלא בוואריאציה אחת של האימרה; אין הם מצטטים את הנוסח השני: אם ראשונים בני אנשים אנו כחמורים' (שבת', ק"ב, ע"ב) בעברית ובארמית (שקלים', פ"ה). עיין בהמאסף', תקמ"ט, עמ' רס"ז; שם, תקנ"ז, עמ' קכ"ז; יצחק סאטאנוב, ספר המדות' (ברלין, 1784), עמ' ל"ה; סאטאנוב, משלי אסף', ב' (ברלין, 1792), דף י', ע"א, ועוד.

⁴³ כתב יושר', דף ד', ע"א.

⁴⁴ ראה, למשל: קהלת מוסר' (1750?), שער ב'; המאסף', תקנ"ז, עמ' ר"צ. כן עסקו בפירוש האימרה ויזל ושנאבר.

⁴⁵ כתב יושר', דף ו', ע"א.

⁴⁶ שם, דף ז', ע"א. על עמדתם השפלה של המלמדים יעיד הסיפור הבא, שר' שאול מייחסו לרש"י: יהושע נתן לניבעונים בחירה – לחטוב עצים או להיות מלמדים, והם העדיפו להיות חוטבי עצים מאשר

מלהזכיר גם לרבנים את חטאם לדיקדוק העברי, ואינו מוחל להם על יחסם לכיבוד של מגדלסטון.⁴⁷

בחיבור קטן זה התעלה ר' שאול ברלין על כל בני זמנו במילחמה הסיפרותית נגד הישן — אף על יצחק סאטאנוב — והריהו מבשר בו את מילחמתם של פרל, ארטור וגורדון במאה הי"ט. אם היה כתב יושר מופיע בדפוס בעת הפולמוס על דברי שלום ואמת קרוב לוודאי שהיה מחריף את ההתנגשות בין המשכילים ובין הרבנים, ואפשר היה ברלין יוצא למילחמת ההשכלה בגלוי. משנתפרסם בתקנ"ה, היה זה בשעה שמילחמת ההשכלה — היהודית והעברית — הייתה בעיצומה בדרישותיה לתיקונים בדת היהודית, וכבר לא היה בכתב יושר מן החידוש; המבקר בהמאסף (ז', ג', 1796, עמ' רס"ח) אינו רואה בספר זה כיי"אם ערך היסטורי הקשור בפולמוס ויזל. כול שהוא מעיר הוא: „ועל דבר הריבות האלה דברי החלומות וזעקתם הנה חבר אחד מגדולי חכמי ישראל הספר הזה כתב ישר, מעט הכמות ורב האיכות . . . ישמח לב הקורא להגות בו, במצאו בו דברי חפץ, איך יצא המחבר לעמוד לימין צדקת הרב בעל דברי שלום ואמת, ולהפך בזכותו נגד המתקוממים עליו“. אף-כי יש לציין, שהמבקר אינו מחמיץ את ההזדמנות לצטט כמה קטעים ביקורתיים כנגד הדת, שהבאנו למעלה.

החיבור שהתחיל את מסע ההתקפות האישיות נגד הסמכות הדתית ביהדות, נגד הרבנים, אף הוא מעשה-ידידיו של הרב-המשכיל, ר' שאול ברלין.⁴⁸ מהו שהגיע את ברלין לצאת בביקורת חריפה, המסלפת את המקור, נגד ספר הלכי שיצא לאור שש-עשרה שנה קודם לכן, ונגד מחברו, הרב החרד המכובד ר' רפאל הכהן? לפי דיברי אחדים מהחוקרים הייתה זו התקפה אישית של ר' שאול: „נראה שהיו לו חשבונות אישיים עם רפאל הכהן“.⁴⁹ אולם עובדות — אין, ויש לקבל זאת כהשערה בלבד, המתייחסת אל מאורע מסעיר זה בחיי יהדות גרמניה בתקופת ההשכלה כפי שהתייחסו אליו דייני קהילות אה"ו.

אף אם היו לר' שאול ברלין חשבונות אישיים עם הרב המכובד, יקשה להבין את טיב המילחמה שניהל נגדו ואת חריפותה. וכי שיער ברלין, שאכן יאמינו קוראיו,

מלמדים . . . (שם, דף ו', ע"ב). יש לציין, ששפחו של המלמד בכתב יושר' היא בלולה, ואילו המחבר מרבר בשפה נמלצת ולעיתים בחרוזים כיאות למשכיל.

⁴⁷ שם, דף ז', ע"ב.

⁴⁸ על-פי מיכתב של ר' צבי הירש לוויין מיום א' דר"ח שבט תקנ"ב בדור, שבנו לא היה המחבר היחיד של „מצפה יקתאלי“: סמך את ידו ר' יונה בר' אברהם הלל מברסלוי. ראה: „פליטת סופרים“, הנדון, ב' (תר"ס), עמ' 29, וכן: הדרוויץ, „כתבי ישנים“, עמ' 54.

⁴⁹ כך סבור צינברג, בסיפרו הנזכר, עמ' 125. מדיבריהם של נרץ (בסיפרו ה"ל, עמ' 111), לנדסהוש (בסיפרו, עמ' 88), ברנפלד (דור ההפוכות, ב', עמ' 70), ורושינסקי (בסיפרו האנגלי ה"ל, עמ' 41) — נשמע כאילו הייתה זו התקפה אישית — ותו לא! — על ר' רפאל הכהן, ולא כחלק ממילחמת ההשכלה של ר' שאול והמשכילים האחרים. במיכתביו אל ראשי קהילות אה"ו, המתחילים במלים „להאלופים קצינים פו"מ קהל אלטונא . . .“, שנרפסו בראשית חודש ניסן תקמ"ט, מביא ר' שאול את דברי ידיביו, אשר האשימוהו כי כוונתו הייתה „להבוות רבני הרור ונדולי ישראל ולהתם לשמעה“. ר' שאול דוחה האשמה זו מכול וכול.

כי הרב רפאל הכהן, שהיה ידוע בקנאותו ובהקפדתו, הקל במי צוית וזילזל באיסורי נבלות וטריונות?⁵⁰ וכי יש לייחס לר' שאול רק את השאיפה להשמיץ את הרב החדד ויהי מה?

כבמיקרה כסא דהרסנא,⁵¹ לא הטיבו החוקרים לראות את הרמוז בשם סיפרו זה, ולא עוד אלא שחלקם אף לא קרא את השם כראוי. השם נמסר לנו על-ידי חוקרים רבים כ"מצפה יקותיאל".⁵² ואילו השם המדויק, כפי שהוא מופיע בשער הספר, הוא מצפה יקתאל.⁵³ טעותם נבעה מכך שהם העתיקו את השם יקותיאל מסיפרו של ר' רפאל הכהן, תורת יקותיאל, מבלי ליתן ליבם לשינוי החשוב שהכניס ברלין לשם סיפרו-שלו: מַצְפֵּה יְקָתָאֵל, ומבלי שימת-לב להסברו של ר' שאול עצמו בהקדמתו לספר.⁵⁴ השם לקוח מספר יהושע, משמות שתי הערים מַצְפֵּה וְיְקָתָאֵל.⁵⁵ כוונת השם מצויה בספר מלכים ב': "הוא-הכה את-אדום בגי-המלח עשרת אלפים ותפש את-הסלע במלחמה ויקרא את-שמה יקתאל עד היום הזה".⁵⁶

ר' שאול ברלין יוצא, איפוא, למלחמה. כאמציה המלך הוא עושה את הישר בעיני אלוהיו, "רק לא כדוד אביו...". מלחמתו היא מלחמת התיקונים בדת, שלשמה הוא עומד להילחם בסמל האותוריטי של הדת היהודית בזמנו, בסמל של הקנאות הדתית המחמירה והבלתי-מתפשרת, שנאות-ליבו – בסמל הבולט של ההתנגדות החרדית למשכילים.⁵⁷ על מלחמתו זו הוא גם רומז בפרט אשר בשער הספר: "לפרט הנני נשפט אותך". כלי-נישקו של הריפורמאטור הוא שוב הסאטירה, אלא שהיא שונה מהסאטירה הישירה שנקט בה בכתב יושר. אכן, "בספרו זה העמיד ר' שאול פנים של קנאי

⁵⁰ מצפה יקתאל... חברו הרב... עובדי... בהרב... ברוך (ברלין, 1789). הקדמת המחבר, בעמוד 6 [לפי מיספורי].

⁵¹ ראה דיונונו לעיל.

⁵² ראה: גרץ, בסיפרו, שם, בהערה 13; יוסף קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, א' (ירושלים, 1960), עמ' 132; ברנפלד, שם, שם; רושינסקי, בסיפרו, עמ' 111; מאהלר, בסיפרו הנזכר, עמ' 77; אליאב, בסיפרו, עמ' 32, הערה 49; אשר פריצקר, ספר המעילה' (תלאביב, תשי"ז), עמ' 31; יחזקאל רוקקעס, ס' אוה למושב' (קראקא, תרס"ז), עמ' 66.

⁵³ דיוקו בכתיבת שם הספר: לגרסההוט, שם, שם; זאב יעבץ, תולדות ישראל, י"ג (תלאביב, תרצ"ז), עמ' 170; ב. כ"ץ, בסיפרו הנזכר, עמ' 203; צינברג, בסיפרו הנ"ל, עמ' 125. בהקדמת המחבר מובא שיר מנוקד ובו שם הספר: מַצְפֵּה יְקָתָאֵל: בניקור יקתאל נתחלף ניקורן של היוד והקרף, וצ"ל: יְקָתָאֵל.

⁵⁴ מסביר ר' שאול את שמעות שם סיפרו, מצפה יקתאל, בהקדמה, עמ' 9 [לפי מיספורי]: וקראתי את ספרי זה, מצפה יקתאל, כשמות שתי ערים האמורות בספר יהושע סימן ט"ו פסוק ל"ח השם האחרון כשם הספר כתב איש ריבי, ואם בו הוא מלא [השם 'יקותיאל' בשם הספר, תורת יקותיאל' של ר' רפאל הכהן] הגה הראיתי חסרונו [מישחקמלים על הכתיב החסר ועל מינרעותיו של הספר]...

⁵⁵ יהושע, ט"ו, ל"ח: ורלען והמצפה ויקתאל.

⁵⁶ מלכים ב', י"ד, ז'ח'. המרובר במלך אמציה [!] אשר עשה הישר בעיני יהוה רק לא כדוד אביו' (שם, פס' ג').

⁵⁷ בפרט האחרון הבחינו אחדים מן החוקרים, כגון: הורוויץ, כתבי ישנים, עמ' 4-5, בעיקר מחמת ההנגדותו של הרב רפאל הכהן לביאור ולהרגום של מנדלסון.

לדת⁵⁸; הוא „התראה . . . בתור ירא אלהים מקנא קנאת הדת הישראלית“⁵⁹. אולם כוונתו הייתה אחרת מאשר ל„התעטף לעיני הקוראים במעיל היראה“⁶⁰. מילחמת הדת של ברלין מקבלת כאן ציביון פרו פאגאנדיסטי-פולימי מובהק. הוא מכנה את יריכו בכינויי גנאי⁶¹; הוא מבטל את חיבורו של הכהן מכול וכול⁶² ומייחס לו כוונות בלתי-טהורות⁶³. ברלין גם מגזים במתכוון: „כאן הראה עזות גדול וקלות ראש באיסורי נבילה“⁶⁴. אולם בגישתו זו נבדל ר' שאול אך במעט ממילחמתם של הרבנים עצמם בהשכלה ובמשכילים – וההבדל הוא במתיבותו שלו . . .⁶⁵. כל כוונתו של ברלין היא לצייר קאריקאטורה של המצב הדתי בזמנו; בהקדמה הוא מספר, כי בקוראו את חיבורו ההלכי של ר' רפאל הכהן „ראיתי באמת כי תורה חדשה היא דברים אשר לא האמנתי מעולם כי יצאו מפי חכם, קולות אשר לא נשמעו וזלזולים באסורי נבילה וטריפה רבים מאוד“⁶⁶. לפנינו אירוניה הגובלת בסארקאזם חותכני: לא תורה חדשה היא כי-אם ישנה המצויה על כל צעד ושעל ביהדות; לא קולות אלא חומרות, ולא זלזול באיסורים כי-אם הקפדות מוגזמות. בצעירותו הקל הרב הכהן, טוען שאול ברלין, והדבר נראה בסיפרו; ואילו עתה „ותהי להפך מדתו [–] להחמיר ולאסור דברים מותרים“⁶⁷. בכך רואה ר' שאול התחסדות⁶⁸. גם כאן אומר ברלין את היפוכה של כוונתו: לא „ההקלות“ של ר' רפאל הכהן משמשות מטרה להתקפתו של ר' שאול, כי-אם החומרות שרב זה – סמל הרבנים הקנאים – הטיל על היהדות. ואם בכך לא סגי, הרי שברלין אומר דברים מפורשים: כוונתו היא שלא יטעו ויפסקו אחרי המחבר בקולותיו ובחומרותיו; רצונו של ברלין לסגור „הדלת בעד המחברים המרוכבים הכאים מדי יום יום איש ככל הישר בעיניו, יעשה לו מדברי

⁵⁸ כ"ץ, רבנות, חסידות, השכלה, א', עמ' 203.

⁵⁹ ברנפלד, דור תהפוכות, ב', עמ' 74.

⁶⁰ שם, שם.

⁶¹ „שלשה עבירות עבר, אחו את העינים גם ננב ונחלבש בטלית שאינו שלו וסבקש להאכיל טריפות“ (מצפה יקתאל, דף ל"ח, ע"א).

⁶² שם, דף נ', ע"א: השחתת הנייר (וכן: שם, כ"ו, ע"ב); ו', ע"ב: לשונו מנומנם; כ', ע"ב: דברים בטלים; כ"ה, ע"ב: התולים, דברי שטות.

⁶³ שם, דף כ', ע"ב: הוללות רשע; כ"ה, ע"א: החסידות העצום [!] של המחבר הזה; כ"ה, ע"ב: תעתועיו; כ"ו, ע"א: איך הוא מהפך דברי רבותינו ז"ל.

⁶⁴ שם, דף ד', ע"א.

⁶⁵ כך התבטא הרב דוד טבל בדרשתו נוד ויזל: „איש חנף ומרע . . . הריוט שבהריוטי . . . איש רשע . . . איש שחום העין . . . רש ונקלה . . . הוא מכסה חמת תנינים וארס צפעונים במעטה דבש . . . כמדיח הילדים . . . המתועב הזה . . . שוטה, רשע וגס רוח . . . קולו כנחש ילך לפתות ולהדיח בשאט נפש . . . הוא מאוס . . . בדבר [כדבר?] שרץ . . . כמשוגע ופתי . . . קרח הזקן . . . בא כמסית המדיח . . . האויל הזה . . . איש שפחותים“ (Aus dem jüdischen Kultur-kampfe, L. Lewin, 182–194. וכן עיין בסיפרו הנוכח של קלוזנר, עמ' 127). הרבנים השתמשו בשיטות של עמרו לרשותו של שאול ברלין: בחרם (על אף המינבלות מטעם השילטונות). הם שרפו את סיפדי המשכילים והטילו חרם עליהם ועל מחבריהם.

⁶⁶ מצפה יקתאל, הקדמת המחבר, עמ' 6 [לפי מיספורי].

⁶⁷ שם, עמ' 8. ⁶⁸ שם, דף כ"ה, ע"א.

התורה קורדום וכלי";⁶⁹ מטרתו היא להילחם בכל הרבנים המוסיפים על עול המיצוות, ובסמכותם להנהיג את העם בדרך זו: „שלא ירימו קרן מתעים להתרומם להיות רועי העם ומאשריו, ולבלע את מאושריו, כי החל האמת להראות זרוע גבורתו נגד עוכריו“.⁷⁰

אולם האמת שלו ושל המשכילים אשר תמכו בו? לא הייתה האמת של היהדות החרדית בגרמניה, שראתה במצפה יקתאל התקפה אישית ותור'לא על „הגדול שבגדולי ישראל בימים ההם הזקן ונשוא פנים ד' דפאל הכהן“⁷², „רוח קדוש עליון הוא ניהו מאוריבו ותפארתנו נשיא אלהים בתוכינו“⁷³ והיא יצאה בנידוי הספר ומחברו.⁷⁴ נגד החרם יצא ר' שאול עצמו,⁷⁵ וכן אביו, ר' צבי הירש, וכמה רבנים וביניהם ר'

⁶⁹ שם, עמ' 9 [לפי מיספורי].

⁷⁰ שם, שם, שמץ מהירחורי ליבו של ר' שאול למדים אנו מריבוי ההנחה שכתב על עצמו ועל המו'לים איצק יפה רודר פרידלנדר. על ההתקפה החרדית של המלכה'ד (מצפה יקתאל, בהקדמה) מעיר ר' שאול בין השאר: „ואם יאמר האומר שרברי הנבירים והנכבדים, המביאים לבית הדפוס שנטאז בהם רמז לפרוק עול רבני הרוד מעל צווארם . . . (במכתבו הנוכח, להאלופים קצינים . . .). ובסמוך לזה: „להוציא מלב כל איש . . . לחשוב עלי כי חשבתי על היהודים ועל הרח ועל עדת הרבנים, העירומי בי . . . כי למען האמת יצאתי, ולכבוד התורה באתי . . .“ (שם, שם). אף שר' שאול בא לבטל השערות אלו, נראה לנו, שהן מעידות על כוונתו של ר' שאול במילחמת הדת שלו נגד המסורה ונגד הסמכות הרבנית.

⁷¹ איצק בר דניאל יפה וניסו, רוד פרידלנדר, ראשי בית הרפוס. חינוך נערים (תלודות אנשי השם, א', עמ' 88).

⁷² בלשונו של לנדסהוט, שם, עמ' 91.

⁷³ בלשונו של דייני אה'ו בפסק החרם; שם, עמ' 92.

⁷⁴ ראה את פסק הנידוי והכרוז הפומבי אצל לנדסהוט, שם, עמ' 89-91.

⁷⁵ בינ' סיוון תקמ"ט פירסם ברלין את „תשובת הרב הנאון הגדול מוה'ר שאול ג' להרב מוה'ר משה יצ' (ברלין, תקמ"ט). לנדסהוט אומר: „ר' משה הזה . . . לא ידענו מי הוא ואפשר שלא היה ולא נברא ושמו בדוי כמו שם עובדיה בר ברוך שבדה ר' שאול לעצמו“ (בסיפורו, עמ' 93). כמוהו סובר גם ברנפלד (בסיפורו היל', עמ' 72). ומותר עד לאמר, ונטולת כל יסוד, השערותיו של משה כרמלי וינהרג, בסיפורו „ספר וסיף“ (ניו יורק, 1967), עמ' 214-215, שר' משה זה אינו אלא משה מגדלסון; שהרי מגדלסון שבק חיים לכל חי שלוש שנים קודם לכן. קרוב לוודאי, שצדקו לנדסהוט וברנפלד בהשערותם, שהשם הוא פיקטיבי. אולם דומני, שאין להסתפק בהבעת השערה זו בלבד. בניסוינו לזהות את ר' משה הנעלם — או לפחות להסביר את משמעות השימוש בשם זה — מצאתי בסוף „ערונת הבושם“, שר' שאול מונה את „חמת אחותי, הרכני הנניד הקצ' [ין], כמה'ר משה מיר יצ'ו בברעסלא“ כאחד מאוספי החתימות על „בשמים ראש“. מאידך, במכתביו אל ניסו זה כעבור שנתיים (שנתפרכטו בכתיבי ישנים, עמ' 10 ואילך) הוא מכנהו „יעקב משה“ (וכך מוסר רושינסקי את שמו בסיפורו הנוכח, עמ' 57).

נראה לי, שאין להניח, שהתשובות הללו מתייחסות לניסו של ר' שאול, וכי יש למצוא את הפיתרון בהסבר השם הפיקטיבי. דומה, שהעוסקים בנושא זה הסתפקו בעיון בשער התשובה בלבד; שהרי הפיתרון נמצא בשתי המלים הראשונות של גוף התשובה — בפתיחתה. וזה לשונה: „משה ברעצרי, עוצר לפני ה', על התורה ועל הנמרא שיתא סדרי, ידיו רב לו למשקל ולמטרי, ואם לכח אמיץ לבו בנבורים כארי, חכים ורב יתקרי, הוא ניהו הרב המופלא מהו' משה גר'“ (תשובת . . . מוה'ר שאול . . ., עמ' ב').

משה ברעצרי זה מופיע בשני מקומות בתלמוד, בבבא בתרא, קע"ר, ע"ב, וב, ערכין'. כ"ו, ע"א. להלן אביא את הנמרא, בבבא בתרא': „משה בר עצרי ערבא דכתובתה דכלתיה הוה רב הונא בריה צורבא מרדבנן הוה ורחיקא ליה מלתא אמר אביי ליכא רניויל הנסביה עצה לרב הונא דנרשה לרבייתו ותיוול ותניבי כתובה מאבוב והדר נהדרה . . . לסוף אינלאי מלתא דכהן הוא“ [ולא יוכל להחיותה]. ובכן, והוולו של ר' משה ברורה עתה. קרוב לוודאי, שאת חשיבות השם ושמשעותו להבנת פולמוס, מצפה יקתאל יש למצוא כקונטקסט התלמודי — בסיטואציה הסיפורית: האב (משה ברעצרי)

יחזקאל לנדא,⁷⁶ וראשי חברת „חינוך נערים“ יפה ופרידלנדר.⁷⁷ החרם גרם לשאול ברלין לאוכדן מישרתו כרכ כפראנקפורט, אולם חרם זה אך הגביר את מילחמת המשכיל-הריפורמאטור במסורת ובנציגיה. בתקמ"ט, בעצם הפולמוס, מפרסם ר' שאול שיחה, „ריכוז שני ריעים“, בהמאסף, שבה הוא חוזר ומרצה את עיקר טענותיו נגד ר' רפאל הכהן, יוצא בביקורת חמורה נגד החרם שהחרים בית-הדין של קהילות אה"ו את ר' עובדיה בן ברוך, ומעלה אפשרות של התפשרות — כפי שעשה זאת גם במיכתב תשובת הרב שאול... — עם יריביו אם יבטלו את החרם ויבקשו את סליחתו.⁷⁸ כעבור שנה מפרסם ר' שאול ביקורת חריפה על ספר אחר של איש-ריבו, מרפא לשון. הביקורת על סיפרו זה של רפאל הכהן לא נועדה מעיקרה אלא לשם התקפה על רבני-הדור ככלל ועל ר' רפאל בפרט. מתוך שיבעה-עשר עמודי המאמר, רק חמישה מוקדשים לספר מרפא לשון, ואף בחמישה עמודים אלה נועד

ערב לכתובתה של כלתו. בנו (רב הונא) תלמיד, ומצבו רחוק; היוכל להיעזר בערבות שנתן אביו? — מסתבר, שלא; שהרי כהן הוא ולא יוכל לחזור ולשאת את גרושתו לאחר שקיבלה את רמי הערבות מאביו. הרוצה ר' שאול לרמוז לנו, שהוא, כצורבא מרובנן (במשמעות המקורית: מי שנחרך ונשרף מאשם של חכמים...), שמצבו רחוק, ושאביו ערב לכתובה (כתבים?) — לא יוכל להיעזר בערבות זו של האב?

בתשובתו, מוחה ר' שאול על שהחרימו את ר' עובדיה בר ברוך' כי אין שום עונש בדרך דין על ח"ח שרתח ברבדי תורה, וזה כשהוא בענין אחד ובשעת מעשה' (תשובת הרב שאול, עמ' נ'). הוא קובע — בשיטת האיפכא מסתברא האופיינית לדרך חשיבתו וכתבתו — כי הרב הכהן עצמו, נתחייב נידוי על שפשט ידו באסודין רבים והתירם, ואפי' הי' המשיג [היינו: ר' עובדיה בר ברוך = ר' שאול עצמו] קטן בישראל ונידהו כדיון עשה [המשיג] (שם, עמ' ד'). ברלין מעיד על ד' רפאל הכהן, שבזיקנתו שינה את פרצופו — להחמיר (שם, עמ' ט-י). בסוף הקונטרס מתפרסם מיכתבו של אביו, ר' צבי הירש לוויין, שאין לחוש לחרם בעניין בעל מצפה יקתאל'. בט"ו בסיוון תק"ן (השווה לעיל הערה 7) פירסם ר' שאול הודעה שנייה: תשובת הרב הנאון כבוד מוה"ר שאול... להרב מוה"ר משה י"ץ, שנית על אודות החרם סאלטונא' (ברלין, תק"ן). שבה הוא מסביר, כי שתיקתם של הרבנים בעניין החרם אינה כהוראה כ"אם כרתיחה, והוא מביא את דיבריו ר' יחזקאל לנדא מרדאן (מאלול תקס"ט), בהם הוא מתחמק מלנקוט בעמדה, כי אין דרכי להכניס במחלוקת, שתחילתו, משני הצדדים שלא לשם שמים'. הבחנתו זו של בעל נודע ביהודה', שבה הוא מבקר את שני הצדדים בכיסוף, מורה, שהייתה קיימת תרעומת על דיני אה"ו על שנחפזו להכריז את החרם.

⁷⁶ לנדסהוט מספר כיצר נילה ר' צבי הירש, שבנו הוא מחבר מצפה יקתאל' ושעליו הוטל החרם, ושינה דעתו ובמקום להצטרף למחרימים עמד והוציא פסקדין נגדם, וצירף פסקדין דומה משני גאונים מופלגים בארץ פולין (תולדות אנשי השם, א', עמ' 92). וראה: פסק דין' מכבוד אדונינו מורינו ורבינו... מהו' צבי הירש (ברלין, תקנ"א). ליד פסקי-הדין מתפרסמת אינרתו של ר' יחזקאל לנדא, שאין צריך לחוש לחרם ההוא' (סיון, תק"ן).

⁷⁷ תולדות אנשי השם, א', עמ' 92-93: אפס כדי להוציא מלבן של כת הצבועים וכת התנפים, ולסכוד פי דוברי שקר, קמנו ועלינו לרום הדרת ארמ' הרב הגאון יצ"ו [ר' צבי הירש], ושאלנו את פיו אודות הדבר. ושמתנו לשמוע... כי לא ממנו ולא מבית דינו הרבנים המובהקים יצא שום כרוז וכתב חרם, הן על הספר הג'ל והן על מחברו'.

⁷⁸ המאסף, סיון, תקס"ט, עמ' רס"א-רע"ג. החיבור נדפס בעילום-שם, אך יוחס לשאול ברלין. וראה המיכתב הג'ל (הערה 75) — עמ' י"א. השיחה חתומה בשלושה כוכבים [***], אך אופייה ודעיונותיה מעידים שנחתברה על-ידי שאול ברלין. כמו כן מובא בה הסבר לשם הספר. מצפה יקתאל' המיוחס למחבר הספר נתון במרכאות כפולות — שלא מצאתיו במצפה יקתאל' כלל. ייתכן, שכאן ביקש ר' שאול להכניס קטע שנשמט, או הוצא, מסיפרו. להלן המובא: ויקרא את שם ספרו מצפה יקתאל אשר אמר: יצפו כל היושבים על כסאות למשפט בני ובין המחבר ויוכיתו בין שנינו, והיה כי ידאו הרבנים מורי הוראה בעדת ישראל, כי על לא דבר קרבתי את המחבר למשפט, ועל לא חמס בכפו ושניון בספרו שמתי כמטרא לחצי לשוני, אז הנני, ללכת אל מקום מנוחת המחבר, לבקש מלפניו, כתלמיד מלפני רבו על חטאתי ועל שנתי. כואח וכואח דבר המשיג'.

מקום רב לביקורת הרבנות החרדית. ר' שאול יוצא כנגד הזנחת לימוד המיקרא והעדפת הסיפורות התלמודית ובושאי-כליה⁷⁹ מתוך הטענה המוטעית „מה לנו ולמקרא הלא התלמוד כלול[!] במקרא במשנה ובגמרא, וכבר יצאנו ידי חובתינו אם בלמוד התלמוד לבד!“⁸⁰ כתוצאה מכך אין מורי-ההוראה בזמנו יודעים דיקדוק ואינם יודעים עברית, והריהם מגלים „פנים בתורה שלא כהלכה שואלים ומשיכים בה שלא כהוגן.“⁸¹ ולא זו בלבד אלא גם דבר שהם לומדים – התלמוד – אינם מבינים אותו לאשורו.⁸² ר' שאול מבקר גם את דרשותיהם של הרבנים, הבלולות „סודות מדברי קבלה“, ואינן מובנות להמון.⁸³ בחיי הקהילה היהודית מותח ר' שאול ביקורת על מינוי דיינים ושופטים, שאינם ראויים לכהונתם, תמורת תשלום.⁸⁴ חיצו ביקורתו מופנים לא רק לצדדים היהודיים-המופגמים שהזכרנו, אלא גם ליחסם של הרבנים לסביבתם הלא-יהודית: „בחכמות לא ישלחו את ידם, על כן אינם מעורכים בין הבריות כלל, והלכות דרך ארץ והנהגת אדם לחברו כמו זר נחשבו להם, נכלאים בכתייהם ואינם יודעים מאומה ממשפט התבל ומעשיה, את פועל ה' לא הביטו אשר נראה ונגלה לנו כל יום ויום וחדשים לבקרים על פני האדמה הזאת.“⁸⁵

משהקדים הקדמה ארוכה זו, נכון ר' שאול לגשת למלאכה של ביקורת הספר: „אין כמוהו עוד כלול ומעורבב, בלי תואר ובלי סדר, וכל דרשיו פשטיו ומאמריו הכל המה ותבחל נפש הקורא לקרוא אותם. וחי אנכי כי נלאיתי נשוא לקרוא שנים ושלושה עלים ממאמריו מפני ערכוב דבריו במאוד, ומפני רוב דברי שטות אשר נמצאים בזה הספר.“⁸⁶ נוסף על דיברי ביקורת כלליים אלה, מונה ר' שאול כמה מטעויותיו של מחבר מרפא לשון וטוען את הטעוץ המשכילי הידוע „מה יאמרו העמים אשר בתוכם אנו יושבים בשמעם כזאת!“,⁸⁷ המעיד על הסנסיטיביות היתירה של המשכילים לתרבות הסובבת אותם.

כל אותה עת עוסק ריפורמאטור זה בהכנת „השולחן הערוך“ החדש של היהדות. שנה לאחר הטלת החרם מודיע ר' שאול על כתב-יד המצוי עימו, „הוא ספר נפלא קובץ תשובות ראשונים ז"ל ורובן להרא"ש ז"ל“, שהוא רוצה להדפיסו בצירוף הגהותיו.⁸⁸ בתקב"ב הוא מוציא את הפרוספקט ערוגת הבושם ובו הודעה על הספר

⁷⁹ שם, אלול, תק"ן, עמ' שס"ו. הביקורת נתפרסמה בעילוס-שם (בחהימת. אמ"ח' = אמת מארץ תצמח) ויוחסה לר' שאול.

⁸⁰ שם, עמ' שס"ט.

⁸¹ שם, עמ' ש"ע. כמשכילים אחרים, אין ר' שאול מהסס להביא דוגמות של שיבושים: מוכיח אחר הסביר את הפסוק. שומר שבת מְחַלְלֵי ככולל שני הפכים בנושא (טעה וקרא. מְחַלְלֵי); רב מפורסם קרא בבית-הכנסת בדרשתו. איך נפלת משמים חילל בן שחר' במקום הילל, וכדומה.

⁸² שם, עמ' שס"ו-שס"ז.

⁸³ שם, עמ' שצ"ב.

⁸⁴ שם, עמ' שס"ט.

⁸⁵ שם, עמ' שע"א.

⁸⁶ שם, עמ' שע"ט.

⁸⁷ שם, שם.

⁸⁸ שם, ניסן, תק"ן, עמ' רכ"ג.

וכן דוגמות של שתי שו"ת. וכעבור שנה מפרסם ר' שאול ברלין⁸⁹ את בשמים ראש בליוויית ההגהות „פּסָא דְהַךְ סָא”⁹⁰.

דומה, שרק אם נראה את שו"ת בשמים ראש כחלק ממעשה ההשכלה של ר' שאול ברלין – וכחלק בלתי נפרד מן המאבק של המשכילים האחרים לחידוש פני היהדות – נוכל להתקרב לפיתרון החידה ששמה שאול ברלין. בקובץ שו"ת זה עוסק ר' שאול בכל השאלות הדתיות וההתנצחויות בענייני דת שיצאו מבית-מידרשם של המשכילים העבריים בגרמניה בתקופה הנדונה. כעמיתיו המשכילים שואף ד' שאול ללגלג על כל דרך הלימוד המפולפלת והמבולבלת של דינים חדשים, לשים ללעג ולקלס את הריבוי העצום של הוראות-דת, מינהגים והליכות-חיים מוכתבים-מראש על כל נייע וזיע של היהודי ולהחדיר את דעות-ההשכלה שלו במתכונת-הסיגנון של הישן כדי ליצור את הקונטראסט שבהפכים, את הקאדיקאטורה. קובצו בשו"ת אלו כל כישורנותיו הגדולים של סופר-אומן זה: סאטירה, אידוניה וסארקאזם שלוכים עם בקיאות רבה בסיפרות ההלכה היהודית.

רעיונות הריפורמה של שאול ברלין מקבלים בבשמים ראש את עיצובם הגמור, ובהם הוא קרוב לדעות המשכילים היהודיים הקיצוניים בגרמניה יו ת ד מכל המשכילים העבריים. יש לזכור, כי בשנים שקדמו לפירסום השו"ת – בין תקיץ ותקנ"ג⁹¹ – התגורר ד' שאול בעיר ברלין, והיה סמוך אצל שולחנם הרעיוני של משכילים קיצוניים כדוד פרידלנדר, אלעזר בן-דוד ושאל אשר.⁹²

⁸⁹ נרץ משער סאטאנוב, המזויף המובהק, עזר לו במלאכת חיבור השו"ת (בסיפרו, ח"ט, עמ' 112). בעיקבות נרץ הולך י. ל. קאנטור (דורר המאספים, האסיף [תרמ"ז], עמ' 24), וגם מאהלר הסובר, כי שיתף המזויף בעבודתו זו את הסופר ר' יצחק סאטאנוב, מנהל בית הרפוס, חינוך נערים, בו הודפס הספר (בסיפרו הנוכח, נספח ב', עמ' 337). אם נתכוון מאהלר להסמיק את סאטאנוב לחיבור, בשמים ראש' מפני עבודתו ברפוס, הרי שטעות בידו, כי סאטאנוב חדל לשמש כמנהל הרפוס עוד בשנת 1788 משעה שנכנס יצחק אייכל לתפקיד זה (קלוזנר, בסיפרו הגיל, עמ' 165. לפי האנציקלופדיה העברית, כרך ב' עמ' 815–816, עבר אייכל ב-1787 לברלין לנהל את בית-הרפוס). צינברג ניסה לבסס השערה זו על ניסטריה מעניינת, שאם הייתה נכונה הייתה מהווה פיתרון מצויין לשאלה זו: מלקט השו"ת במשך הספר, יצחק די מולינא, אינו אישיות ברזייה לגמרי, מאחוריה מסתתר יצחק אחר – יצחק די סאטאנוב, ואולי אין זה מקרה שהניסטריה של מולינא היא כשל די-סאטאנוב (=137) (בסיפרו, עמ' 127). אולם סאטאנוב לא כך כתב את שמו. הוא איית את שמו סטנאב, ולא כשם מישפחה, בדרך כלל, אלא כציון מוצאו: מסטנאב. כך גם מאיית את שמו ש. י. פין בכנסת ישראל, א' (ווארשא, תרמ"ז), עמ' 643. בהמאסף, טבת, תקמ"ד, עמ' גב-ג"ה, הוא מפרסם מאמר בחתימה ר', איצק סאטאנווע'. כישורו של ר' שאול עצמו ובקיאותו הרבה בש"ס ופוסקים מצדיקים את ההנחה, כי לא היה צריך להודק לעזרתו של יצחק סאטאנוב בחיבור, בשמים ראש'. ראובן מרגליות, בסאמרו הנוכח, מביא כמה רמזים נוספים לבעלותו של ר' שאול על החיבור: מנין השאלות, שצ"ב, רומו על ראשי התיבות שאל בן צבי; הראש – ר' שאול... מרגליות נתפס אף הוא לגימטריה ברכו של צינברג: מולינא = 137 = סטינוב, וכבר הוכחנו, שלחידוד זה ודומהו אין כל סימוכין (מרגליות, ציונים ביבליוגראפיים, ארשת' [ספר השנה לחקר הספר העברי], א' (ירושלים, תשי"ט), עמ' 424–425, מס' 1737. על יצחק די מולינא ראה מאמריו של אברהם דויד בקרית ספר, מ"ד (תשכ"ט), עמ' 553–559; שם, מ"ו (ד' אלול, תשל"א), עמ' 580–582.

⁹⁰ על כונת השם, ראה לעיל בטכסט, ליד הערות 11–14.

⁹¹ ראה לעיל הערה 7.

⁹² סיפרו של שאול אשר, לוויית' (גרמנית) יצא בברלין ב-1792: חלקה הראשון של האוטוביוגראפיה של שלמה מיימון יצאה בברלין גס'כן ב-1792, וחלקה השני כעבור שנה. סיפרו של אלעזר בן-דוד, משהו על תכונת היהודים' (גרמנית) יצא בלייפציג ב-1793, ובאותה שנה פירסם גם דוד פרידלנדר את

כמשכילים הקיצוניים קובע גם ר' שאול, כי לא רק התורה שבעל-פה עשויה להשתנות אלא אף התורה שבכתב ומיצוותיה:

כי על כן לעיתים אשר בסבתינו כי העוינו את דרכינו, וסלפנו ארחותינו, יש במשפטיה ובחוקותיה [של התורה], דברים המעיקים אל הטוב, אשר יגיעם באמצעות קיום התורה בכללה, נזנח הדבר ההוא עצמו, ונעשה בהיפך, וכמאמר המלך החסיד ע"ה, עת לעשות לה' הפרו תורתך, ואם ח"ו הי' אפשר להצטייר כי יגיע זמן, שמשפטי התורה ומצוותיה, יביאו רעה על אומתינו, על כללות האומה במחלט, או אפילו רק יהי' מקום להצטייר, כי לא יגיע מהם אושר בשום אופן, ופָּרְקְנו עולה מֵעַל צווארינו, כי הציר שעליו סובבים כל חוקי התורה, כי באהבת ה' אותם צוה אתהם לעשות את כל החוקים האלה, כי חפץ חסד הוא, ודָּבַר טוב על ישראל.⁹³

למותר לומר, ששאול ברלין אינו מתייחס בדברים אלה אך ורק למיקרה היפותטי שעלול להתרחש, אלא כוונתו לזמנו-שלו. מבעד למסווה של אדיקות-כביכול («בסבתינו כי העוינו את דרכינו, וסלפנו את ארחותינו» — כאילו אנו אשמים ולא חוקי-התורה...), בולטת ההנחה של המשכילים היהודיים, שחוקי דתם מונעים בעדם מלקבל את הזכויות החברתיות והפוליטיות המקוות. הנחה זו הייתה מושתתת על ביקורת הדת היהודית של ההשכלה האירופית שמתוכה משתמעת הטענה, כי נאמנותם של היהודים לחוקיהם המוזרים ושאיפותיהם הלאומיות עומדות בסתירה לערכיה של החברה הנוצרית ושאיפותיה. הענקת זכויות שוות ליהודים תבוא במידה שיבוטלו חוקי תורת-משה ותוסרנה השאיפות הלאומיות-היהודיות.

שלוש שנים לאחר ששאל אייכל את שאלתו החשובה — שאלת דור ההשכלה בגרמניה: «אם ייתכן להיות שלם ומאושר ומבלתי קיום המצוות [?],»⁹⁴ רומז ר' שאול ברלין, הריפורמאטור בגלימה אורתודוקסית, שחוקי התורה אינם מביאים כיום לאושרו של היהודי. ולפי שכל עיקרה של התורה והחוקים אינו אלא טובת האדם היהודי, כי «חלילה לה' עושה שמים וארץ, לשנוא את בריותיו... אבל נתן להם התורה השלימה הזאת ומצוותיה, הן המביאות אל האושר והשלימות, והטוב והעונג»,⁹⁵ הרי שאחת עלינו לעשות: «פָּרְקְנו עולה מעל צווארינו».

ולא רק התורה ומיצוותיה עשויות להשתנות, לפי תורת הריפורמה של ר' שאול ברלין, כִּי-אם גם עיקרי הדת. ברלין מגלה הבנה בהתפתחות ההיסטורית של

התעודות הנוגעות לתקנת הקולוניות היהודיות במלכויות פרוסיה (גרמנית). יש לשער, שדעותיהם היו ידועות למשכילים גם קודם פירסומן ברפוס.

⁹³ בשמים ראש, דף ע"ז, ע"א, סימן רנ"א.

⁹⁴ אגרות משלם בן אוריה האשתמועי', הסאסף, תק"ן, עמ' מ"ד.

⁹⁵ בשמים ראש, דף ע"ז, ע"א, סימן רנ"א.

דת ישראל ועיקריה וגישה ביקורתית למדאי לנושא: בימי דוד ושלמה, הוא מטעים, לא היה „עיקר לדת ביאת המשיח“, ואילו עבודת בית-המקדש הייתה אחד העיקרים החשובים. „עכשיו נהפוך הוא כי זהו [ביאת המשיח] מעיקרי הדת, והאמונה בעבודת המקדש אמנם חייבין אנו בה על הזמן העבר, כי כן הי' מלפנים, אבל אין זה עני' ברצה עכשיו לשמור תורתנו, ולא יבוא בעיקרי הדת.“⁹⁶ חכמי כל דור ודור רשאים – ואף מצווים אליבא דר' שאול – להודיע ברבים את השקפותיהם החדשות בענייני אמונות ודעות „כל עוד לא יכחיש המקרא וקבלת חכמים“ וכן בענייני הדינים וההלכות, ולכותבן בספר, כפי שעשו הראשונים, אשר כתבו „את התלמוד כולו, שהוא נגד התורה“ משום „עת לעשות לה' הפרו תורתך“. מיפעל ההשכלה של ר' שאול בדלין בעיני עצמו מצטייר כהליכה בדרכי הראשונים, שאחריהם יעשו כן כל דור ודור, איש הישר בעיניו, ישירות יקריבו לעיני העדה, את העולה בשכלו מן הדינים וההלכות, וב"ד הגדול אין בישראל, אשר מאתם תצא תורה, ולכן כל חכם בכל מקום, ימלא את ידו, להודיע לעם כפי שכלם, זה בכה וזה בכה.“⁹⁷

סימן רנ"א, שבו מצויים דברים אלה, כולל גם את השקפתיו הדאיסטיות המובהקות. עיקר הדת, אליבא דברלין, הוא „לעשות דצון האל יתעלה, כי לא יחפרץ כי אם אהבת האמת והשלום, ולא יחשוב איש את רעת רעהו. והשכל וידוע את ה' ולהביט בפועל ידיו אשר פעל למענהו.“⁹⁸ מעניין, שסימן זה מיוחס לרא"ש („אבה"רי" = אשר בן הרב ר' יחיאל), ואין בו הגותו של ר' שאול, „כסא דהרסנא“, כלל . . .

כאמור, מקדיש ר' שאול מקום נרחב לדיון הלכיריפורמי בשאלות-דת נוספות שעמדו במרכזה של ההשכלה העברית בתקופה זו. כדרכו, אין הוא דן בהן באופן ישיר, אלא מסתירן במסווה של יראת-שמיים, גיבובי פסוקים ודיון מוארך על גוף השאלה שבה הוא נאחז כדי להביע את דעתו. מבחינות מסוימות מזכירה שיטתו זו את שיטתו של הצרפתי פייר בייל במילונו.⁹⁹ כך הוא עוסק בשאלת החרם, שהמשכילים ומגדלסון בראשם ביקשו לבטלו: „שאלת על אודות האשה אשר לא רצתה לקבל דין תורה, ויש גזירה עצומה מן המלך שלא להטיל חרם או גידוי בשו' אופן ואינכם יודעי' מה תעשו לה“. תשובתו הסארקאסטית של בעל השו"ת: יש להכותה בשבט, כי אין הכדל בין נשים וגברים לעניין הכאה בשבט . . .¹⁰⁰ קשורה בחרם היא שאלת הכפייה בדת, שר' שאול עוסק בה במקומות אחדים בבשמים ראש. בהקשר עם שאלה, שיש בה הסחת-הדעת שבהסוואה מהעניין עצמו,¹⁰¹ בא ברלין

⁹⁶ שם, דף ע"ו, ע"ב. סימן רנ"א.

⁹⁷ שם, שם.

⁹⁸ שם, דף ע"ו, ע"א-ע"ב.

⁹⁹ Pierre Bayle, *The Dictionary Historical and Critical* (London, 1734-38).

¹⁰⁰ בשמים ראש, דף י"ב, ע"ב. סימן כ"ה.

¹⁰¹ שם, דף ע"א, ע"א. סימן רי"ב: לעניין אשה ששני עדים ראוה נכנסת עם איש אחר לחרר וראו דרך חור קטן שחבק' ונשקה וכו', והלכו להם העדים . . . אם יש לכוף גירושין.

לבטל את האוטוריטה של התחיקה היהודית הנוהגת בזמנו: „ואני אומר לך דרך כלל שאין לכוף בכל דבר שאין הלכה ברורה נהוגה מכל בתי דינים“. מן הדין, הוא קובע, „אין לנו סמוכין לדון דינים הללו, אלא שתקנה יש בדבר . . . וב"ה אשר נתן בלב חכמי ישראל הקדמוני“ לבטל דיני מלקיו וקנסו, וק"ו למיתות ב"ד, שהוא רומז כי אילמלא ביטולם היו הרבנים מקפידים לקיימם. „בעו"ה נתעוותו עלינו דרכי התורה והדיני כ"כ ואנו מגששים כעורים הנה והנה, עד שאפי' [לנו] גדולי ישראל שלכם רחב לא יוכלו להוציא רוב הדינים לאור בהיר“. דברים הנראים כרורים בזמן זה נראים כמסופקים בזמן אחר; אין קביעות בחוקים שנתוספו על חוקי התורה – רומז ברלין – ומכאן המסקנה המעשית, שאין להתייחס אליהם כאל חוקים קבועים שכאילו אין לשנותם. מצב השיפוט הדתי הוא כפי רע; בכמה מקומות יושבים „על מדין בעלי דעה עקומה ועקושה, חלילה אם הי' המלקות והקנסות ניתנו לכל אחד לדון כחפצו, וכן בזה אני אומר שאין לכוף בגירושין, אלא בדבר כרו' [ר] שהמנהג כן בכל בתי דיני“ שבישראל.¹⁰² הוא סוגר, איפוא, את מיסגרת התשובה, אך כבר הטמין רעיון ריפורמה נוסף ב„שולחן הערוך“ המתוקן שלו.

הוא דן גם בשאלה שהעסיקה את המאסף בתקמ"ט,¹⁰³ „אם יכולים הרוב לכוף את המיעוט“. ראשית תשובתו היא: כמובן! „וודאי בכל דבר כופין את המיעוט להתנהג כהרוב“. אולם בסופה הוא מגלה את דעתו האמיתית: „אמנם באמת לדעתי, תקנה זו לא טובה היא, ולא מצאנו כיוצא בה בתלמוד, והזהירה התורה כקטן כגדול תשמעו“.¹⁰⁴ מחיוב גמור ומוגזם במתכוון עובר ברלין לשלילה מוחלטת, על-פי התורה שבכתב ושבעל-פה, וכל זאת אינו עושה אלא כדי להדגיש את עדיפותה של סברתו – שלכאורה אין לה על מה שתסמוך – על הדעה או המינהג המקובלים, שהם נראים כוודאים כלפי חוץ. „וודאי“ שלו הוא אירוני, וכבר יש בו מן הספק. כן עוסק הוא בשאלת „החיים והמוות“ של ההשכלה היהודית והעברית, בשאלת הלנת המתים,¹⁰⁵ וכן בשאלת התפילה,¹⁰⁶ אמירת הפיוטים והסליחות¹⁰⁷ ועוד.

¹⁰² שם, שם.

¹⁰³ המאסף, ה' (תקמ"ט), עמ' ס"ה-ס"ו, בשאלה אם יש לשמוע לדיבריהם של הרוב מבין הזקנים היושבים כסאות למשפט, שהם השונים, או למעט – שהאמת מצויה אצלם; שם, עמ' שי"א-שי"ב, לעניין אחרי רבים להטות, תשובה על השאלה הקודמת.

¹⁰⁴ בשמים ראש, דף ע"ג, ע"א-ע"ב, סימן רכ"ה.

¹⁰⁵ שם, דף כ"ו, ע"ב, סימן ס"ד. פולמוס ברבר הלנת המתים נתנלע בין הרב יעקב עמרן וטשה מנרלטון בראשית שנות ה'70, והמשכילים השתמשו במשך שנים רבות בפולמוס זה לנגח את הרבנות. בסופרי, משה מנרלטון: בכבלי מסורת, עמ' 48-52, אני דן בחלקו של מנרלטון בפולמוס זה. רשימת מקורות מופיעה במאמרי „Intimations of Religious Reform in the German Hebrew Haskalah Literature,“ *Jewish Social Studies*, XXXII (1, January, 1970), pp. 7-8, notes 27-31.

¹⁰⁶ בשמים ראש, דף י', ע"ב, סימן י"ט; ומניחי' [ס] אותו להחפלה בלשון הקודש אעפ"י שאין יודעין לומר הפלות כצורתן ולפעמי' מחרפין נ"כ. כמשכילים אחרים, מעדיף ר' שאול שיהפלה מעט – רק תפלה שמונה-עשרה – אך בכוונה (שם, שם). ועיין בשאלה זו במאמרי „The Methodology Employed by the Hebrew Reformers in the First Reform Temple Controversy (1818-1819)“ המתפרסם ב-*Kiev Festschrift* (New York, 1971).

¹⁰⁷ בשמים ראש, דף כ"ה, ע"א, סימן ע"א.

שאלה אחרת, שאלת היחס של האורתודוכסייה אל המשכילים, האפיקורסים לכאורה, מעידה על כישרון ההמצאה של סאטיריקן זה ליצור מצבים מגוחכים, המשקפים בראי עקום את המנטאליות של הקנאות הדתית. חתימת שמו של הרא"ש כבעל התשובה מוסיפה אותוריטה לפסק־הדין לכול החפץ להתייחס אליו ברצינות; מאידך, לגבי המשכילים קשירת הפוסק הידוע לשאלה „פורימית” ולתשובה „אפיקורסית” מוסיפה ממד של קונטראסט לסיטואציה ההומודיסטית, ומעין סיומת־של־הפתעה:

והסופר שכתב המגילה, וכיום הפורים כשנכנס בו היין נזרקו כמה דברי מינות מספרי פילוסופי האומות מפיו, ונסתפקת אם המגלה כשרה, כיון שאין בה שם אלא סיפור מעשה בעלמא:

תשובה [3]: מגילה הדי היא מן הספרים הקדושים, ואין קורי' בו עד שתכתב אשורית... מהיכי תיתי יעלה על הדעת, שתכשר בכתיבת אפיקורס. אמנם בדינא דידך אומר אני לך, שלא כאשר יפתח האחד את פיהו בפקוקים במקומות אחדי', נדון אותו לאפיקורס, והנה בעינינו גדולי ישראל דברו לעתים, דברים קשים ואסור לשמעם, ונכתב בספר גם מהם כאלה, ה' הטוב יכפר בעד[ם]. ולא יקרא אפיקורס אלא כבועט בדבר מן הדברים, ואפילו במצוה קלה של סופרים, או באומר דעתו בפה מלא בהכחשת התור' [ה] או הניסים, או אפילו באחת מהן, אבל זה שלא נודע ממנו שעובר עבירה רק שלפרקי' [ם] הוא מדבר הטינא שבלבו הבא לו מהרהוריו הבאים מחמת לימוד הפילוסופי', ואינו מקשה עצמו בתדירת נגד עני' מן העני' [נים] גדולה או קטנה, לא יקרא זה אפיקורס גמור ומין, ואף במרים יד באחד הדברים להדיא [=בגלוי] שנעשה בזה מין ואפיקורס, אין מחזיקים למפרע אם לא שהציצו בו ספק מקדמת דנא...¹⁰⁸

כדרכו, משמיע ברלין את ה„רישא” בגישה חרדית מובהקת, וככל שהוא מתקרב ל„סיפא” הוא מיצר ומצמצם אותה עד שהוא קובע את „ההלכה” באופן הנוטה כלפי המשכילים. הפיקפוק והספק – אינם בגדר אפיקורסות, שהרי גדולי ישראל הביעו דעות ספקניות. הבועט במיצות והכופר בתורה ובהתגלות הניסית הוא אפיקורוס (רישא), אבל רק אם הוא ידוע כספקן מקדמת דנא (סיפא) – שלא כר' שאול עצמו, אולי, כיוון שפירסם את כתביו בעילום־שם. אך המיבנה הצורני וההגיוני של דיונו מצמצם בהכרח גם את הסיפא, שהרי הספק מלכתחילה אינו בגדר אפיקורסות... נמצאת למד, נוסף על כל זה, שהלומד פילוסופיה אינו אפיקורוס – אליבא דרבנו אשר.

דרך תשובתו מלמדתנו על הטאקטיקה של ברלין במילחמת הריפורמה שלו: הוא משתדל להעמיד את הדיון ההלכי באור מגוחך בעצם הצגת שאלה־של־שטות, הזוכה לטיפול רציני. באופן דומה פוסק „הרא”ש”, כי חולה שהותר לו לאכול דבר אסור,

¹⁰⁸ שם. דף ע"ה, ע"א. סימן ר"ט.

אף אם אין בכך משום פיקוח-נפש, חייב לברך עליו;¹⁰⁹ שמן של גוי, אפילו אם ברי שהוא מעורב בשומן חזיר, מותר להשתמש בו להדלקה של מיצווה;¹¹⁰ ספר תורה הכתוב על עור חזיר היה מותר לקרוא בו אילמלא הדרוש על הפסוק „למען תהי' תורת ה' בפיך”, היינו מן המותר בפיך . . .¹¹¹ על השאלה אם קידושין תופסין בסריס עונה ברלין בשישה עשר עמודים מפולפלים שמטרתם האחת והיחידה היא להצביע על האבסורד בדיון מעין זה, שרבים כמותו בסיפורת הרבנית.¹¹² הוא הדין בשאלה על „עוף שנמצאו בו שני מרות”.¹¹³

כפי שבשאלה שהבאנו למעלה מוצא הרב-הריפורמאטור צד לקולה, שהוא מבליעו בתוך ההלכה או המינהג המקובלים, כן נוהג הוא בשאלות הרבות הדנות בהלכה פסוקה: לגבי תקנות הוא קובע, כי הן תלויות ועומדות בטעמן; „כל שנתבטל הטעם בטלה התקנה”.¹¹⁴ יש להקל בשאלות הכרוכות בעניים ובתלמידי-חכמים, שהרי „החכם [לא תלמיד-חכם, כ-אם חכם] צריך להקל על עצמו יותר, כדי שיהא שכלו בריא ושלם יותר”.¹¹⁵

בסיכומו של דבר נמצאו הראש ופוסקים אחרים מבטלים את ספירת העומר,¹¹⁶ מתירים לנסוע בעגלה מחוץ לתחום בשבת,¹¹⁷ מתירים לאכול בתשעה באב לרגל סעודת-מיצווה של חתונה,¹¹⁸ מתירים גבינות וחלב שחלבו גוי,¹¹⁹ מתירים לעני לאבד עצמו לדעת,¹²⁰ וכן מתירים אכילה לפני התפילה, טיגון כבד של עוף בחמאה, העסקת גוי בעבודה בשבת, יין נסך ואפילו נישואי תערובת.¹²¹ אך לא רק „להתיר” באו „הראש” והפוסקים האחרים, אלא גם „לאסור”; בעל-קריאסור בהנחת תפילין . . .¹²²

הופעת הספר הביאה על ר' שאול ברלין גל נוסף של התקפות מאת גדולי הדור ביהדות החרדית.¹²³ אופיינית היא תגובתו של אחד הרבנים החרדים לאחר

¹⁰⁹ שם, רף כ"א, ע"א, סימן מ"ג.

¹¹⁰ שם, רף צ"ג, ע"ב, סימן ש"כ.

¹¹¹ שם, שם.

¹¹² שם, רף צ"ו-ק"ה, סימן ש"מ.

¹¹³ שם, רף כ"ה, ע"א-כ"ו, ע"ב, סימן ס"א.

¹¹⁴ שם, רף י"ח, ע"א, סימן ל"ו.

¹¹⁵ שם, רף ל"ו, ע"א, סימן צ"ד. תשובה זו אופיינית לשיטתו של ברלין; וכן ראוי' לתופשי התורה וראשים העומדים על העם לחוק עצמן בעניני מצוות, ולהחמיר על עצמן, [פתיחה חרדית למהדרין] ואף בו לא כל הסקמות והעניני שוי', [צימצום החומרה] ופעמים נהפוך הוא, שהחכם צריך להקל על עצמו יותר, [איפכא מסתברא; האיסור הופך להתר] כדי שיהא שכלו בריא ושלם יותר' [הסבר רומשעמי. רצונך, הרי הסבר. פשוט' וישר'; רצונך, אירוניה ולענ, הרמוזים נם בהנין הפוך, שכול שחפץ שיהא שיכלו בריא ושלם — מוטב שיקל על עצמו . . .].

¹¹⁶ שם, רף מ"ו, ע"א, סימן קכ"ב.

¹¹⁷ שם, רף ק"ח, ע"א-ע"ב.

¹¹⁸ שם, רף ס"א, ע"ב, סימן קע"ד.

¹¹⁹ שם, רף י"ז, ע"ב-י"ח, ע"א, סימן ל"ו.

¹²⁰ שם, רף ק"ה, ע"ב, סימן שפ"ה [השפעה של יסודי ורטור הצעיר', של ניחה, שנתפרסם ב'1774?].

¹²¹ שם, רף ס"ה, ע"א-ע"ב, סימן קצ"ב.

¹²² שם, רף י"א, ע"א-י"ב, ע"א.

¹²³ פרטים ראה בהתולדות אנשי השם, א', עמ' 100 ואילך. אחד זאב לאנרסברג הוציא באותה

קריאת בשמים ראש: ר' שאול ברלין „לא השאיר ממש שום עבירה אשר לא התיר“¹²⁴.

אביו, ר' צבי הירש, פירסם כתב־הגנה עליו;¹²⁵ אולם ר' שאול נאלץ לעזוב את עיר־מושבו ברלין אם מחמת הרדיפות נגדו, או משום שחס על כבודו של אביו. קודם שעזב פירסם גילוי־דעת שבו הוא מבטל את התרגילוח בחולי־המועד שבהגותו. מכל ההתרים לא ביטל אלא את זה! יש להניח, כי עשה זאת לכבוד אביו, שפולמוסו עם ר' יחזקאל לנדא (שאף הוא התיר גילוח בחוה"מ) היה ידוע ברכים.¹²⁶ הוא הגיע ללונדון בשנת תקנ"ה, ושם נפטר כעבור זמן קצר, בכ"ג חשוון.¹²⁷

שנה קונטרס בשם „זאב ירוף“ נגד ר' שאול. מקונטרס זה אפשר ללמוד על הרושם המדהים שעשה בשמים ראש, ועל „גודל תרועת מלחמת ה' במחנה העבריים“ — זאב לאנדסברג, זאב ירוף“ (פראנקפורט, תקנ"ג), בהקדמה [הפיזור — שלי]. אב"ד דניקלשבורג, הרב מרדכי בנעט — אחר הרבנים שטל חלק בפולמוס ההיכל הריפורמי כעבור 25 שנה — כתב לר' צבי הירש, כי „מכף דגל עד דאש אין בו פתום“ (ביכלער, שי למורה, עמ' 13). אב"ד איטנן, ר' יעקב קאצינלבוין, פירסם גילוי־דעת, בו הוא כותב: „זה ימי שנה קם חובר חבר אחד מחוברי חיבור לטומאה... נתן מכשלה לבני ישראל... והוא הוסיף טומאה משלו והם הגהו! כסא דהרסנא. והנה כל הנותן בעיניו בכוס זה, כל עבירות כולן דומין עליו כמישור, כי הוא קוצץ בנטיעות ומעקר שרשי דתינו“ (ברלינג, והמה בכחובים, עמ' 14).

¹²⁴ ברלינג, שם, שם, וכן: הורוויץ, כתבי ישנים, עמ' 7. היה זה הרב קאצינלבוין הנזכר שפירסם חוות־דעתו זאת כשנה לאחר הופעת הספר. בוויכוח אס זיף ר' שאול את כל סיפרו, או אם כלל בו מדיברי ראשונים, מביע דאובן מרגליות את דעתו, שיתכן שבאו בספר נס דברים שהם באמת מתורת ראשונים (במאמרו „ר' שאול לוי, מזיף הספר, בשמים ראש“, עמ' תי"ד); בשולי מאמרו של מרגליות מעיד יצחק רופל (רפאל), שאפשר להניח, שבנרעין לספר שימש אולי כתביד של קדמון או קדמונים, אבל לא יותר מאשר נרעין (שם, עמ' תי"ז).

¹²⁵ „איש עניו, לא יפלו פניו...“ (ברלין, 1794?). להננת בנו טוען ר' צבי הירש, כי גם אם ימצאון בו דברים שאין לנלותן בפני עם הארץ, הנה אלפים כהנה בש"ס ופוסקים ולא חשו להם חכמים משום טומאה... ואולי האנשים הללו [הרשעים... התרים לנלות מסתרים כדי להבנות בעליהן] שינא בלבם והם מפרסמין הרברים כדי לעשות חסד עם מי שרוצה להפך חק מאכילין אותו הקל הקל ומראין לו אילן גדול להתלות בו. ולאיש הידא ורך הלבב יאמר הנה זה מתיד דבר שברור אסור...“ (שם, עמ' 2). הרב לויין מעביר, איפוא, את האשמה באפיקורסות על ראש מתנגדיו על בנו. הוא גם משתף עצמו באחריות להוצאת הספר, כדי להגן על ר' שאול, ואומר: „כי מירי ה' הספר הג' ועל פי ניתן לרפוס ע"י בני הגאון (שם, שם). גם בנו השני, ר' שלמה הירשל, השתתף בהכנת הספר: ד' שלמה העתיק את הספר עבודו מכתביד, ואילו הוא עצמו הכין את המפתחות לספר בהיותו ב„פרטמנד“ (שם, עמ' 1-2; דושינסקי, בסיפרו, עמ' 45, מעיר, שלא מצא כל הכחה לביקורו ב־Piemonte, או כל סיבה לשהותו שם). קרוב לוודאי, שלא פירסם זאת אלא כדי להגן על בנו, מבלי שיהא בכך בסיס של אמת. החיד"א אף הוא הגיב על „בשמים ראש“, ואשמע אחרי קול רעש כי יש בספר זה קצת דברים זדים ואמרו שהמעתיק הראשון בארץ תוגרמה מכ"י הרב יצחק די מולינא ז"ל יש לחוש שהוסיף ונדע, ולכן הקורא בס' זה לא יסמוך עליו דאפש' דתלו בוקי סריקי בגדול' עד אשר יחקור ויברר הרברים ודבריו אמת ניכרים ודי בזה“ (חיים יוסף דוד אזולאי, מערכת ספרים, שם הגדולים ועד לחכמים, ב' [וילנא, תרט"ז]), דף י"א, ע"א). אך משפירסם ר' צבי הירש את הגנתו הנזכרת — קיבלה אזולאי כמבטלת את ספקותיו ביחס למהימנות של „בשמים ראש“ (שם, שם).

¹²⁶ התרגילוח נתפרסם בסמ"מ ב„בשמים ראש“. בגילוי־הדעת מזכיר ר' שאול, כי הוא חורג־בו מן ההתר מכוון שאביו החמיר בדבר; אבל את עמדתו של אביו ידע בשעת הכתיבה (יחזקאל לנדא, נודע ביהודה, א' [פראג, תקל"ז]), דף ה', ע"ב, סימן י"ג, התרו של ר' יחזקאל לגילוח בחולי־המועד אם המדובר בפועל עני; תשובתו של ר' צבי הירש נתפרסמה בשנת תקל"ח). לא הייתה זו, איפוא, אלא מחווה של כבוד כלפי אביו; וייתכן, שאביו עמד על כך שיחזור בו. את נוסח הודעתו ראה אצל לנדסהוט, שם, עמ' 101. והשווה דעתו הדומה של זאב לאנדסברג, בסיפרו „זאב ירוף“, בהקדמה.

¹²⁷ לנדסהוט, שם, עמ' 105, וכן דושינסקי, שם, עמ' 46. דושינסקי מביא את צוואתו המעניינת של ר' שאול (שם, עמ' 71-73; וכן ב־Orient, שנה ה', עמ' 71).

על אף היחס השלילי שגילו רוב החוקרים כלפי ר' שאול ברלין (רק מעטים מצאו בו צד זכות¹²⁸), משכיל עברי זה הוא אחד החשובים, לדעתי, בשורת סופרי הדיפורמה העבריים, במה שנתן לדעיונות דת־ההשכלה האירופית את לבושם העברי, ובהשפעת כתביו – לחיוב ולשלילה – על בני זמנו. מרצונו או שלא מרצונו, היה ברלין אחד המשתתפים ב„מילחמת שתי השנים“ – 1792-1793 – שאסרו המשכילים נגד המסורת הדתית והסמכות הרבנית. שנים קריטיות אלה ליהדות גרמניה, שבהן נתעצמה מילחמת הדת – מילחמה מלפנים ומאחור – לא הביאו לתזוזה כלשהי בעמדתה השמרנית־הקפואה של הרבנות החרדית, וכך קיבלו דרישות התיקונים את ציביון השלילי בהתגברות ההמרה. זאת לא שיווה ר' שאול לנגדו, ולכך לא שאף. מילחמת־ההשכלה של ריפורמאטור זה הייתה כנה – למען אושרו של העם היהודי וקידומו, כפי שהוא הבין מושגים אלה.

אוסטין, טכסט, 1970.

שלא ראו אור, והוא מצווה שלא לפותחם, אלא להעבירם לבני משפחתו או לאנשים מהימנים בברלין. . . קרוב לוודאי שהיו אלה כתבים נוספים בסיררת החיבורים הריפורמאטוריים שלו, שנוהר לבל יגיעו לידים זרות. על כך אפשר ללמוד ממיכתבו מאלול תקנ"ד, שבו הוא כותב על שני פעק כתבים חתומים. . . אקוה כי לא נשלח בהם יר' (כתבי ישנים, עמ' 14). הורוויץ קובע שם, כי לפני מותו ציווה ר' שאול לשרוף את כתביו; ולא הוא.

¹²⁸ בין המעטים נימנים פין, קריה נאמנה, עמ' 296, וכן מאהלר, בסיפרו הנ"ל, עמ' 342.